

USUTEADUSLINE AJAKIRI

1933

LISAVIHK NR. 4

VÄNDRA TÕNN

1932. A. TEADETE VALGUSTUSEL

M. J. EISEN

PROF. EMER., DR. THEOL. ET DR. PHIL. H. C.

AKADEEMILISE USUTEADLASTE SELTSI VÄLJAANNE

VÄNDRA TÕNN

1932. A. TEADETE VALGUSTUSEL

M. J. EISEN

TARTUS, 1933
AKADEEMILISE USUTEADLASTE SELTSI
VÄLJAANNE

VÄNDRA TÖNN

382 A. HEDERF. VALGUSJÄRN

M. LILJEN

Pühendan Tartu Ülikooli

Usuteaduskonnale

minule antud teadusliku astme doctor theologiae h. c. eest

M. J. Eisen

S I S U K O R D :

	Lk.
I. Eeltõid	7
II. Tõnni nimetused ja ta iseloom	10
III. Tõnni tegemine	16
IV. Tõnni vakk	20
V. Tõnnile ohverdamine	26
VI. Tõnisepäev	31
VII. Haigused, hädad ja nende kõrvaldamine	34
VIII. Tõnni suhtumine mitteaustajatesse	37
IX. Tõnni vaka olemasolu ja kaotamine	41

I. Eeltöid.

Tõnnist on palju kirjutatud, aga kõigile kirjutustele vaatamata leidub Tõnni käsitluses ometi mõnda sammo mõistatust meelde tuletavat kohta. Lähtudes püüdest Tõnni kultuse kohta lisa-aineid hankida, pöördusin Vändra gümnaasiumi kooliõpetaja H. Schmidt'i poole palvega mind selles suhtes aidata, nimelt nii kaugelt, kui Tõnni tundmine käib Vändra kohta. Vändrast põlvnevatele gümnaasiumi õpilastele pandi soov ette Vändras asuvatelt vanadelt isikutelt järele pärida viimaste teadmisi Tõnni kohta. Ebaõigete teadete saamise vältimiseks ei nõudnud ma teateid eriliste Tõnnisse puutuvate küsimuste kohta, nii soovitav kui niisuguste teadete saamine ka oleks olnud, vaid palusin üldiselt kõike kirja panna, mida Vändra vanad elanikud Tõnnist teavad. Õpilaste saadud tulemused avaldan alamal niikaugelt kui võimalik üleskirjutajate eneste sõnadega. Mõnigi lause oleks vajanud stiliseerimist, aga ma jätsin selle meelega tegemata.

Mõned kohapealsed vanemad inimesed ei taha Tõnnist ega Tõnni vakast meeleldi rääkida. Nad püüavad otsesest vastusest kõrvale põigelda, pöördes jutu muudele asjadele või õeldes, et nad ei teadvat sellest midagi. Kui aga tõelisest asjast ääri-veeri juttu teha, siis nähtub, et ka mitte midagi teadjad küllalt teavad. Teised aga lasevad oma teadmisi keelmata kasustada (E. 8117).

Minu tahtmine on siin ainult Vändra Tõnni 1932. aasta üleskirjutiste varal valgustada. Tuleb ju Vändrat tõnnikultuse kodumaaks pidada, vähemalt selles mõttes, et siin selle kultuse jälgi kõige kauemini on säilinud. Küll tunti vanasti Tõnni kultust õige laialt, aga mujal on selle kultuse jäljed ammu kustunud või neist on koguni pisut järele jäänud. Mujalt oli pealegi võimatu lisateateid saada; seepärast jätan siin muud kohad tähele panemata ja piirdun ainult Vändraga. Niisama ei hakka ma käsitlema varemini Vändrast Tõnni kohta üleskirjutatud aineid, olgu siis, et need mingisuguse põhjuse pärast tarvilikuks teevad neid riivata. Omalt poolt olen küsimuse harutusele harukorral mõne seletuse juurde lisanud, küsimuse igakülgset harutust mitte anda kavatsedes.

Tõnni kohta olen ise juba varemalt kirjutanud, nimelt:

Jõulu Album 1899: Meie viimane ebajumal;

Eesti mütoloogia II;

Eesti mütoloogia III.

Muust tähtsamast kirjandusest Tõnni kohta nimetan veel:

Inland 1837, Von einigen aus der heidnischen Zeit herrührenden Opfern der Ehsten, lk. 279—281.

J. Jung, Kodumaalt VI, lk. 33—37.

J. Jung, Muinasaja teadus II, lk. 54.

J. Lill, Rohtaias lahke vanakeste seas. Selles on just Vändra olusid arvesse võetud.

„Postimees“ 1903: A. Põrga Tõnise päev, Tõnni vakk ja Tõnni jumalus, nr. 88, 89, 90, 91, 93, 94, 95, 96, 99.

Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat 1879: M. Veske, Reisi aruanne 1879, lk. 37—41.

M. Varonen, Vainajainpalvelus, lk. 226—231.

K. Krohn, Suomalaisten runojen uskonto, lk. 209—212.

„Oma Maa“ III, lk. 92—95.

A. Korhonen, Vakkalaitos, lk. 30—100. Põhjalik töö Tõnni vaka kohta.

Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja XV, 3: Max Buch, Ueber den Tõnnis-cultus und andere Opfergebräuche der Ehsten, lk. 5—13.

Suomalais-Ugril. S. Aikakauskirja XVIII, 3: Ervin Jürgens und Max Buch, Ein weiterer Beitrag zum Tõnnis-cultus der Ehsten, lk. 1—9.

Selle kirjatõõ andmete üleskirjutajad ja neile teadete andjad Vändras:

Lehekülje number.	Üleskirjutajad.	Teatajad.
79645—646	A. Lilienthal,	Mari Neerol, 76 a. vana.
79700—701	R. Kamm,	?
79717—721	L. Pärnik,	Juuli Jürgens, 68 a.
79721—724	R. Reitag,	Jaan Tehver, 83 a.
79725—731	Vilma Kaplur,	Kai Tauram 62 a.
79732—737	H. Laarmann,	?
79738—742	H. Vamo,	A. Tammai, 80 a.
79743—746	T. Kuldve,	Juhan Riimann, 70 a.
79747—756	Eliise Kont,	Liisa Pöld, Aadu Kirkmann.
79757—762	B. Vaino,	Mart Reier, 63 a.
79763—768	Karl Kontus,	Madis Kontus, 68 a.

Lehekülje
number.

Üleskirjutajad.

79769—771 A. Tõntson,
79772—779 Ilmar Arens,
79780—782 J. Backhoff,
79783—786 V. Kull,
79787—789 A. Tammann,
79790—796 J. Kaplur,
79797—802 A. Lepson,
81117—201 Oskar Libe,
81121—124 Arnold Jürisson,
81125—128 Asta Jantson,
81129—130 Linda Tomson,
81131—135 Vilma Alt,
81136—139 Harri Jaanson,
81140—142 Tereese Kamm,
81143—144 Teofiilie Jaanus,
81145—147 R. Nelk,
81148—149 M. Verbak,
81150—153 Eduard Kaur,
81154—156 Erih Kask,
81159—160 Salme Eier,
81161—164 Sinaida Hellmann,
81165—167 Maria Jakobson,
81168—170 Herta Bernstein,
81171—174 Helmut Neerot,
81175—177 Hilja Männik,
81178—180 Liidia Mölder,
81181—184 M. Tomberg,
81185—188 Linda Tomson,
81189—191 Jüri Pool,
81192—195 M. Kirkmann,
81196—198 E. Saabas,
81199—200 Vilma Tõntson,
81201 Herta Jürkson,
81202—204 Johann Kull,
81205—207 A. Koppel,
81208—210 Jüri Adamson,
81211—213 Arnold Michelis,
81214—215 K. Birk,
81216—218 K. Pärmann,
81544—551 Arnold Kontson,
81552—554 Endel Tõntson,
82789—792 Leida Reipulk,
82793—794 E. Ruus,
82797 O. Pihelgas,
82798—799 A. Koppel,
82800 J. Tammann,

Teatajad.

Anna Tomson, 86 a.
Ann Kingisepp, 63 a., Maria Arens, 52 a.
J. Erm, 73 a. (Tõstamaalt).
Juuli Tempel.
Alma Brandt, 62 a.
Liisa Reier, ? a.
Tõnis Pommer, 63 a.
A. Solm, 72 a. vana.
August Annusson.
Liisa Hunt, 70 a.
Karl Bender, 68 a.
I. Erm, 73 a.
Kai Koch, 81 a.
Leena Seemann, 67 a.
Kai Reinhausen, ? a.
Mai Neerot 78 a., Anna Pung, 72 a.
Mari Riis, 69 a.
Ann Vahtra, 79 a., Ann Tekko, 82 a.
Juuli Lepik, 66 a.
Hans Kirkmann, 89 a.
Maria Müürisepp, 71 a.
Jaan Peterson, 86 a.
Juuli Simpelson, 59 a.
Mari Neerot, 78 a.
Tõnis Simson, 71 a.
Liina Jürgenson, 73 a.
Juhan Rüman, 71 a.
Juula Vain, ? a.
M. Tammann, 80 a.
Mai Kirkmann, 82 a., Anna Rõand, 58 a.
A. Kerrtson, 79 a.
M. Jensen, 64 a.
Kaarel Raudsepp, 68 a.
I. Jürisson, 81 a., J. Kull, 78 a.
Mai Raun, 65 a.
Leena Aadamson, 59 a.
Karl Hausberg, 91 a.
Andres Birk, 62 a.
H. Liiva, 50 a.
Aadu Maager, 78 a., Anna Eier, 67 a.
Juhan Engelbrecht, 81 a.
Mai Hausberg, 80 a.
Tõnis Martinson, 74 a.
L. Pihelgas, 81 a.
Jaan X (nimi arusaamata), 74 a.
A. Paulus, 49 a.

II. Tõnni nimetused ja ta iseloom.

Rahvasuus senini säilinud teadete järgi on Tõnn ja ta kultus nii kirjude joontega, et seda teisiti ei või seletada, kui et sellesse kultusse on aja jooksul aineid kokku kuhjatud, mis Tõnni ja ta vaka ebamääraseks on teinud. Samasugusele otsusele jõuab ka A. Korhonen (Vakkalaitos, 68).

Tõnni kultuses on nagu taevas ja maa, jumal ja vanapagan üheks olendiks aja jooksul kokku sulatatud ja algupärane Tõnn tundmatuks moonutatud.

Tõnn esineb Väändras mõnikord jumalana. Nii öeldakse, et ta on rahvajumal (E. 79748, 81125), perejumal (E. 81149), kui-jumal (E. 81213), pennijumal (E. 81211, 81213), pooljumalat (E. 81208), jumal, kes kõik võinud teha (E. 81199), jumal, kessaadabinimestele head ja kurja (E. 79790), teda kardeti rohkem kui ristiusu Jumalat (E. 79738), ebajumal (E. 79783, 79789), vaim (E. 81207), vaim, kes andis majale ja majaelanikele õnne (E. 81205), majaheavaim (E. 81168), nägematu vaim, tegi head ja kurja (E. 81131), maja kaitsevaim (E. 79743, 81119, 81121, 81129, 81131, 81136, 81161, 81189), talukaitsja (E. 79748, 81125), karjakaitsja (E. 79751), kurja eest kaitsja (E. 81119), hoidis oma peremehe karja ja suurendas viljasaaki (E. 79744, 81182), andis põllule viljakust ja karjale edenemist (E. 79748, 79751, 81125), head viljasaaki (E. 81203), pidi kaitsema inimesi ja loomi kurjade haiguste eest (E. 81210), ei lasknud majale ega ta elanikele vigu ega haigusitulla (E. 81216), kaitses maja ja selles elutsevaid inimesi õnnetuste eest (E. 81144), kaitses maja, põlde, ühe sõnaga kõige kurja ja õnnetuste eest (E. 81146), tegi peremehe soovil ka headja halba naabritele (E. 79744). Üks teade nimetab teda pühakuks, keda kõik majarahvas peab austama (E. 81187).

Teiselt poolt nimetatakse Tõnni halvaks koduvaimuks (E. 81194), pahaks vaimuks (E. 81165), õnnetuse puhul koguni kuradiks (E. 81187). Ometi keeldi talus kuradit

nimetada (E. 81137). Teisal kutsuti Tõnni hea poolest vana k s, p a h a poolest k u r a d i k s (E. 79764). Jälle teisal räägiti v a - n a s t j a n o o r e s t Tõnnist; kus oli vana talu, seal asus v a n a Tõnn, kus uus talu, n o o r Tõnn (E. 79765).

E. Jürgens (Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja XV 3, lk. 7, 11) nimetab Tõnni nimeks veel „H a u e P e l l“. A. Korhonen oma teoses (Vakkalaitos, lk. 44) väidab, et muidu niisugust nime ei ole kuulnud ja see nimi baseerub seega võõriti käsitlusel. Pean omalt poolt tunnistama, et mullegi seda nime ühestki korjandusest ei ole silma puutunud, arvan nagu A. Korhonen, et selle nimega tõesti mingisugune eksitus on juhtunud. Kui ometi E. Jürgens tõesti midagi sellesarnast on kuulnud kui „Haue Pell“, siis võiks see nimi minu meelest vääne olla nime- tusest „õ u e P e l l“. Tõsi on, et ma „õue Pelligi“ ei ole kuulnud ega tabanud, kuid seesuguse nimetuse olemasolu ei ole võimatu. Kui tõnnivakka kuskil õues säeti, võis selles vakas leiduva Tõnni nimeks kergesti „õue Pell“ kujuneda. Senini aga ei ole ükski teisend „õue Pelli“ dokumenteerinud. Ühes üleskirjutises olen nimekuju „Bell“ tabanud (E. 79769).

Pelliga näikse kõige lähemas sugulussidemes olevat juba nimetatud „p e n n i j u m a l“ (E. 81211, 812113). Minu arusaa- mise järgi ei ole meil siin tegemist mingisuguse uue jumalanime- tusega, vaid lihtsalt „pelli“ v ä ä n d e g a. „Penn“ on lihtsalt pel- liga vahetatud, pellist „penn“ tehtud. Laialt igatahes ei näi penni- jumal tarvitusel olnud olevat, ainult ühe isiku suust on see nimi kirja pandud. Penn-sõnaga ei tohiks nimi kokku puutuda, sest pööningu pennil Tõnni ega tõnnivakka, niipalju kui teada, ei peetud.

Kord nimetatakse vaimu pello't (E. 82793). Vististi sulab pello ühte pelliga.

„Pell“ igatahes tuletab piibli „Pelli“ meelde ja on piibli ees- kujul „ebajumalale“ Tõnnile antud. Pelli nimega puutume Vändra gümnaasiumi korjandustes mitu korda kokku (E. 81151, 81173, 81193).

Ma ei hakka siin kõiki Tõnni nimesid loendama, tähendan ainult, et Tõnn esineb v a h e l m e e s t e r a h v a, v a h e l n a i s t e r a h v a n i m e g a, ikka selle järele, kas ta kuju kannab meeste- või naisterahva riideid. Omal ajal väitsin, et Tõnn esi-

nenud ikka meesterahva kujul (Eesti mütoloogia III, lk. 69). Väandra gümnaasiumi teated lükkavad aga selle arvamise ümber nagu A. Korhonengi seda on teinud Hurda korjanduse varal, kus peale muu öeldakse „Tõnn isake, Tõnn emake“ (H. II. 20, 529). Ka Jürgens nimetab, et Tõnni hüütakse vahel Kadriks ja Jüriks (SUSA. XVIII 3, 7). Uuemaski Väandra korjanduses öeldakse: „Tõnni on kujutatud nii meeste- kui naisterahva nägu; neil kujudel on olnud vanad nimed, näit. Madli, Jüri jne.“ (E. 81193). Üldiseks nimeks jääb ikka Tõnn, kuigi talle vahel mõni muu, isegi naisterahva nimi anti.

Liisa Kivimurru jutustuse järgi olnud Kadjaste küla kuulsamad Tõnnid „Aru Kadri“ ja „Sepa Peeter“; jutustaja ise aga pole nimetatud Tõnnide kujusid enam näinud, need olnud juba hävitatud, kuid sellele vaatamta kardetud neid endiselt. Liisu Kirkmanni (83 a.) mälestuse järgi hüütud Kadjaste küla Pütas-sepa talu Tõnni „pardon'iks“. Valma küla kuulsam Tõnn olnud „Kontaru Leenu“ (E. 79753). Hiljemini hakatud Tõnne kuraditeks hüüdma, näiteks „Aru Kurat“. Paljud vanemad inimesed mäletavad kurikuulsa Oriküla „perekuradi vempe“ (E. 79755).

Üldiselt arvati, et Tõnni olemasolu majas tuleb saladuses hoida (E. 79791).

Tõnne oli kahesuguseid: 1) kinnisi ja 2) lahtisi. Kinniste Tõnnide hulka kuulusid puukännudes ja nappades leiduvad Tõnnid. Neile anti väike osa toitu sinna sisse (s. o. kannu või nappa). Uuel ohverdamisel võeti vana toit seest välja ja anti lastele. Lapsed pidid siis prisked ja terved kasvama. Haiguse puhul Tõnni juures peetud toidust pidid nad terveks saama.

Lahtised Tõnnid olid õieti ohverdamiskohad, nagu kivivared, õõned puukännud, kastid ja vakad. Seesugusteski kohtades olid Tõnnid sees. Neile ohverdati. Kui järgmisel päeval toit oli kadunud, oletati, et Tõnn on selle söönud (E. 81550).

Vändras arvati võimu poolest vägevamaid ja nõrgemaid Tõnnisid olevat (E. 79795). „Kus Tõnn kõige vägevam, sinna kogunesid kõik Tõnni omanikud kokku ning pidasid nõu Tõnni tegude üle“ (E. 79785).

Nagu näha, oletatud vanasti koguni, et Tõnnidel, samuti kui lokiperisõitjatel olnud oma kokkukäimiskoht. „Riipulga ja Tetsmanni talu vahel olevat see koht veel praegugi kardetav, kus varem Tõnnid koos käinud. Kui möödamineja seal kohal vahel juhtuvat sülitama või nina puhastama, jäävat see koht inimesel haigeks. Kord noorelt läinud ta ¹⁾ Riipulga ja Tetsmanni vahelist teed mööda koju ja teel sülitanud. Kui ta koju jõudnud, olnud ta suu ja palged paistetanud. Isa öelnud siis kohe, et seda pole muud kui Tetsmanni Tõnn teinud; seal talus austatud Tõnni kõige kauemini ja kõige rohkem. Isa võtnud siis taela, pigistanud sellega kolm korda ta põski ja paistetus olnud korraga kadunud“ (E. 81169).

Ühe teate järgi esineb Tõnn nagu mingisuguse hingede ülemana: „Usuti ka veel, et Tõnnil on palju hingesid. Neile pandi liha, leiba ja kõiksugust toitu sauna laele“ (E. 81197). Siin näikse Tõnni hinged tontidega ära segatud olevat. Muud teated ei tea Tõnni hingedest midagi.

Kuigi osa elanikke pidas Tõnni vaimliseks olevuseks, kellele mingit kuju ei antud (E. 79780, 81197), püüdis suurem hulk Tõnnile ometi nähtava kujugi anda. See kuju oli väga mitmesugune, sõltudes Tõnni valmistajast. Paljud eeldasid Tõnni vahast valmistada. Tehti kas väike vahast kujuke (E. 81147, 81175, 79719), inimese kuju vormitud vahast või õmmeldud riidest (E. 81119), inimese moodi (E. 81216); selle jaoks valmistatud vahast ka vakk (E. 81216); viimane väide kipub liiale minema: vahast vakka muidu ei tunta.

Sagedamini võeti Tõnniks ometi vahaküünal (E. 79645, 81119, 81131), või vahaküünla ots; küünlale pandi ümber pisike kuub ja pisikesed püksid (E. 81140); teinekord õeldakse: Tõnni kehaks võetud kellamehest saadud kirikuküünla otsad (E. 79734), — mõeldud muidugi vahaküünla otsad. — Küünal pandi põlema igal tõnisepäeval ja kasteti siis sularasvasse (E. 81140). Ühe teate järgi leidunud tõnnivakas vahaküünal ja nukk (E. 79743, 81171), seega just kaks eriasja, kuna vahaküünal õieti seda nukku esindas. Teinegi teade mainib vahaküünla riidehilpudes (E. 79739) või vahaküünla ja selle kõrval räbalaid (E. 81113), kolmas vahaküünla, lappriided

¹⁾ Juuli Sempelson.

ümber E. 81202). Üks teade kuulutab: Mida vanem küünal, seda suurem Tõnni võim (E. 81202); Tõnn viibis keset vakka (E. 81216), vakas kaltsude sees (E. 79733); teine teade mainib: „Tõnni keha kujutas endast kas leivapätsi, enamasti aga vaha-küünalt“ (E. 79783).

Metallist Tõnni ei ole mulle Vändra teadetest silma puutunud. Küll aga tehti Tõnni Vändras „puust, väikese lapse kujul, mis nõus peeti“ (E. 81210). „Puule lõigati pea otsa, pandi mees-terahva riided selga“ (E. 81147).

Üks uunikumina esinev teade väidab, et Tõnni kujutati ka valge vasikana (E. 81210). Teine iseäralik teade teatab, et Tõnnile ei tehtud mingisugust kuju, vaid tal arvatigi kassi või sarviku kuju olevat (E. 81165). See viimne arvamine põlvneb vististi niisugustelt isikutelt, kes ise iialgi Tõnni kuju ei olnud näinud; sedaviisi võisid nad Tõnnist enestele hoopis väära kuju moodustada, liiatigi kui Tõnni vastastelt väärteateid kuulsid Tõnni kohta.

Nimetatakse veel tõug Tõnnisid, keda ometi Tõnnide hulka ei või arvata. Nii pajatab üks teade: „Kaansoo pool olevat Tõnnideks kodu-ussid. Neid on nimetatud seal piiludeks. Piilusid toidetud ja neid pole keegi puutunud, sest piilu võinud seda haigusega või mõne muu õnnetusega kätte tasuda“ (E. 81194).

Kodu-ussidel puudub täiesti sugulus Tõnnidega. Et kodu-usse sõõdeti, nagu Tõnnidele ohvreid viidi, tekkis mõnel oludesse vähem süvenenud isikul arvamine, et kodu-ussidki kuuluvad Tõnnide kilda. Küll loodeti kodu-ussidelt majale edu nagu Tõnnidelt, aga Tõnnisarnase austuse osaliseks nad ei saanud ega olnud nende kultus kaugeltki nii levinud kui Tõnnil.

Enne Tõnni valmistamist tehtud Tõnni jaoks kaks puulusikat; mis otstarbeks jääb hämaraks. Vist tehti need Tõnnile sõõmiseks. Juhtus lusikate tegemise puhul keegi küsima: kellele teed? siis ei tohtinud seda mitte ütleda, kellele, vaid pidid ise ainult mõtlema, et teen Tõnnile lusikad“ (E. 79730).

Osa Tõnnisid esineb ülepea nagu pühade kuradeina, nagu mingisuguste Rasputinitena, kes pea aitavad ja edendavad, pea aga jälle hukutavad ja kelle heatahtlikkuse suhtes iialgi ei või julge olla, vaid ikka tuleb püüda teda andidega, ohvritega heal tujul pidada.

Kui Tõnni vahel kuradina ette kujutatakse, siis ei tarvitse imestleda, kui väidetakse, et jumalasõna ei tohtinud Tõnni austaja tõnisepäeval lugeda (E. 81142), ehk jälle: sel päeval ei tohtinud sõnakestki jumalasõna lugeda ega Jumalast rääkida, et mitte Tõnni pahandada (E. 79795, 81159). Tõnnist enesest ei räägitud avalikult, vaid salaja, sest kui kirikuõpetaja seda kuulis, langes see isik (= rääkija muidugi) kiriku häbiposti (E. 81208).

Vanapagan ei salli ka jumalasõna ega Jumala nime nimetamist, seega langeb Tõnn mõnikord ühele astmele vanapaganaga.

Kui nüüd Tõnni mõnikord kirjeldatakse türannina, halva majavaimuna (E. 81194), paha majavaimuna (E. 81165), paneb meid imestlema, miks Väandra elanikud säherduse türanni enesetel koju ristiks kaela on hankinud. Igatahes ei kujutatud vanel ajal Tõnni türannina ega kurja vaimuna, vaid hea majakaitsevaimuna, jumalana. Kui kirik ja mõis hakkasid Tõnni kultust hävitama, püüti Tõnni rahvale kõige pahemast küljest kujutada, teda kurjaks vaimuks ja haiguste saatjaks tembeldada, et elanikud seda ennemini tema kultusest loobuksid. Teda tõrvati, kuidas võidi. Nii arenes hilisemal ajal Tõnni iseloomu teine külg, halb, kahjutegev külg, nii et Tõnn esineb jumaluse kõrval, nagu tähendatud, püha kuradina. A. Korhonen ütleb selle kohta: „Käsitys sen positivismista ominaisuuksista syrjäytyi ja järele jäi vain usko, että ne vastinkäymise, joista Tõnni saattoi antaa, olivat sen itsensä syytä: Käsityksestä, että joku yliluonnollinen voima tai haltia voi parantaa taudin, ei ole kovinkaan pitkää matkaa siihenkään, että sen saiheuttajakin on sama“ (Vakkalaitos, lk. 80).

Ei või uskuda, et algusest peale oleks Tõnni peetud türanniks. Oleks teda türanniks peetud, ei oleks keegi teda hakanud enesele tegema. Mispärast enesele vaenlast majasse hankida? Palju enam võib kindlasti oletada, et Tõnni peeti esiotsa õnnetoovaks kaitsevaimuks, nagu mõnes kohas ta vakkagi õnnetakse nimetati (A. Korhonen, Vakkalaitos, lk. 53). Et Tõnnilt alguses õnne ja õnnistust loodeti, võime mõista, miks Tõnni ja ta vakka majasse ihaldati. Eriti sündis seda, kui Tõnni tulihännaga, krattiga hakati ühendama. Ristiusu-aeg tembeldas Tõnni türanniks,

kurjaks vaimuks, haiguste ja hädade saatjaks, kuhjas teda vastu-
pidiste omadustega.

Uhe teate järgi „Tõnni oraaklina ei tuntud“ (E. 79720). Teine üleskirjutis räägib otsekohe sellele vastu: „Tõnni peeti ka ettekuulutajaks, oraaklikks. Tähtsamates küsimustes küsiti Tõnnilt nõu. Nii näit. viljakülvi eel viidud Tõnnile seemnevilja ja peale seda kuulatud: olnud ümb-
ruses kõik vaikne, siis olnud Tõnn külviajaga nõus, vastasel kor-
ral lükatud külv edasi (E. 79761). Ehk jälle: „Kui tahtis keegi mehele minna või naist võtta või midagi muud ette võtta, siis läks ta tõnnivaka juurde Tõnni käest nõu küsima. Kui Tõnn tegi tol korral mingisugust häält või koputas kolm korda, siis võis mõel-
dud plaane teostada, vastasel korral aga mitte“ (E. 79792).

Tõnni asukohtki oli tavalisest vakk, aga kui vakk puudus, seal asetati Tõnn kas vanasse aita, aida peale, elumaja pööningule või rehetoa peale (E. 79798).

III. Tõnni tegemine.

Osa teateid paneb ülepea rohkesti rõhku Tõnni tegemise ajale ja kohale; niipalju kui ma aru olen saanud, sünnib see sel puhul, kui Tõnni ei valmistata küünlast ega puust, vaid enam kratisarnastest ainetest. Rõhutatakse ikka kolme vanakuu neljapäeva-õhtut (E. 79725, 81161, 81172, 81181), kord ometi ka nelja neljapäeva-õhtut (E. 81178). Vahel nõutakse tegemiseks salajast kohta, kus-
juures tehes Tõnnile midagi töötatakse (E. 81161), vahel nelja tee-
haru (E. 81168) või nelja teeristi (E. 79725, 81178) või ristteed (E. 81181). Mõnikord pidi pahema käe sõrmest verd tilgutama (E. 81172) või üks tilk verd (E. 81593), kolmandal õhtul 3 tilka verd nimetissõrmest (E. 79725, 81168, 81178, 81193).

Ikka ei nimetata, missugusest aimest on Tõnn kolmel neljapäeva-õhtul ristteel tehtud. Kord kuuleme: „vanadest luudadest, kausitükkidest, riideräbalatest, üldse igasugusest prahist“ (E. 81178). Vereandmisega pidi Tõnnile elu sisse tulema ja ini-
mene hinge vanakuradile andma (E. 81178).

Kuna Tõnni tegemise ajaks sagedasti neljapäeva-õhtut või kolme neljapäeva-õhtut nimetatakse, teab üks teade kõnelda, et Tõnn tehtud vastla- või tuhapäeval, kummal just, ei mäleta teataja hästi (E. 79797).

Osa teateid moondab Tõnni päris hernehirmutiseks. Õeldakse, et Tõnni kujutati ette n a r t s u n u u s t i k u n a või nüüdisaja pupena, mis nii mõnelgi olnud kuskil toanurgas räbalate all (E. 81213), või ta oli räbalatest valmistatud n u k k (E. 81131), riideräbalatest (E. 81201), räbalatest inimkuju (E. 81186) või koguni riidetükkidest (E. 81193). Keegi teadete andja näinud oma silmaga naabritalus Tõnni vakka aidanurgas riulil, sees kaks kaltsudest valmistatud titte ja riidenärusid (E. 81137). Üks teade lisab veel tegemise ajal räbalatest valmistatud Tõnnile juurde: vanakuu neljapäev; sel puhul tilgutati igale riidetükile vasakust sõrmest kolm tilka verd (E. 81193, 81172). Teise teate järgi tarvitati Tõnni tegemiseks vanu voki osasid ja luuakontsakaid; kolmandal neljapäeva-õhtul pidi Tõnni valmistaja oma nimetissõrmest kolm tilka verd võtma ja Tõnnile andma; nii tuli talle elu sisse (E. 81168).

Mitmel puhul rõhutatakse, et v a n a m e e s ja n a i n e pidid alasti olles Tõnni tegema, nimelt õhtu videvikust kuni hommiku kukelauluni (E. 79783, 81140, 81172, 81553, 79794). Kord nimetatakse, et Tõnni teinud selleks eriliselt palgatud nõiad. „Üle kogu Vändra on tuntud keegi Kitsi Juula, kelle erialaks olnud Tõnnide lepitamine“ (E. 79738).

Muidugi mõista kestis kogu õõsine Tõnni tegemine koguni kolmel neljapäeval niisugusel puhul, kui küsimusesse tuli vere andmine; küünlast Tõnni tegemine minu arvates nii kaua ei kestnud; võeti ju mõnikord ainult lihtsalt küünal, ilma et selle otsa kuidagi oleks katsutud inimese pea sarnaseks muuta. Tarvitati Tõnniks aga kratisarnaseid aineid, siis kujutas rahvas enesele Tõnni tegemise palju keerulisemana ja nii pidi ta selle tegemise nagu krati tegemise pikema aja peale venitama, s. o. kolme vanakuu neljapäeva õõks.

Jälle teisal valmistati Tõnni õlgedest ja vitsaraagudest (E. 81199) inimese kuju järgi (E. 81197), ka luuaokstest (E. 79751).

Naabruses „Jakobis tehti Tõnnile hernehirmutise kuju. Sageli moodustas Tõnni südamiku jäme rasvaküünal, mida põletati eriti pidulikel juhtumitel. Küünal ehiti väliselt riidehilpu-dega“ (E. 79773).

Üks teade ütleb: „ta tehti vanust räbalatest ning anti mehe kaju; sellepärast tarvitati selleks meeste rõivaid, mis topiti õlgi täis ja käed kõveraks. Pea tehti kas puust ja näo kaju lõigati peale või tehti vahast“ (E. 79797). Keegi näinud „kolmest luuaoksast koostatud Tõnni kaju, mille nuku kuub selga olnud seatud“ (E. 79749, 81126). Tehtud ka ühest luua-kontsust või takukoonlast, sellele hilpusid ümber mässides ja talle inimese kaju anda püüdes. Vahel puudunud kaju täiesti (E. 79758).

Liisa Hunt näinud ühes talus Tõnni kujuna lihtsalt mingi looma sääreluu (E. 81126). Sama väidab Aadu Kirkmanni (E. 79749).

Ristteel Tõnni tegemine neljapäeva öösi tuletab elavalt meelde krati ehk tulihänna tegemist, seda enam, et Tõnni tegevusesseastumiseks on veel kolm tilka verd vaja anda (vrd. Nooli Aleksander, Kratiraamat nr. 33, 34, 35). Nagu krati tegemisel kolme tilga vere andmisega hing vanapaganale määratakse ja nagu ennemuistsete juttude maailmas samuti sünnib, nii näikse osa inimesi Tõnnistki arvavat, et mõni Tõnni tegija resp. Tõnni omanik hinge peab vanapaganale müüma ja omanik nagu vanapagana alamaks saama. Kõik Tõnni tegemise teated ometi vereandmist vanapaganale ei rõhuta. Igatahes on Tõnni tegemine tihti krati tegemisega ära segatud, eriti nüüsgugusel puhul, mil krati tegemise ained ja vere andmine küsimusesse tulevad. Õige Tõnn on siis e b a - T õ n n i k s moondatud.

Tulihänna ehk kratina esineb Tõnn selgelt järgmises kirjelduses: „Oli mingist asjast puudus, siis lasti see Tõnnil tuua. Seks mindi jälle teeristile ja mõeldi sellele, mida soovisid (= sooviti). Ühtlasi anti nüüd ka kolm tilka verd nimetissõrmest ja lubati ka hing Tõnnile. Olid need Tõnnile lubatud, siis ei olnud sellest asjast enam puudus, mida vajasid. Kui nähti, et Tõnn kraamivedamise ajal hästi särises ja põles, siis pidi tal suur koorem seljas olema. Koorma viis ta aidaunkast aita. Oli vaja tuppa tuua, siis tõi ta toa-unkast tuppa“ (E. 79729).

Eelmise kirjelduse järele peaks nagu juba tehtud Tõnnile veel kord kolm tilka verd antama, kui Tõnn kratina saadetakse varandust tooma. Oletan ometi, et vere andmine on juba tulihänna tegemise ajal sündinud ja varandust tooma saates seda enam ei korratud.

Üks teade kõneleb koguni erilisest tegemisviisist. „Enne tõnispäeva kolmel neljapäeva-õhtul mindi üksi ristteele, võeti kaasa seitse vana viisukanda, seitse seitsmenurgelist linase riide lappi, puust ümmariku kaanega kast, ilustatud väljastpoolt sissepõletatud kirjadega — Tõnni vakk.

Esimesel neljapäeva-õhtul mindi kastiga mainitud kohta, avati kaas ja visati viisukannad vakka, suleti kaanega ja viidi ristee lähedale metsa. Nädal möödunud, külastati metsas peljus olevat alg-Tõnni uuesti, visati kasti seitse lappi ning kolm kopikat vaskraha, mitte kunagi hõbedat.

Oodati jälle nädal, mindi juba ehaajal metsa, toodi kast lagedale, torgati nõelaga oma nimetissõrme, lasti vakka tilkuda kolm tilka verd, suleti kaanega, võeti turjale, toodi koju, viidi aita, lukustati uks“ (E. 79764).

Üleskirjutisest selgub, et nii tehtud Tõnn olnud varanduse vedaja, seega kratt. Kirjeldis erineb aga ka tavalisest krati tegemise viisist.

Uhe teate järgi tuleb kolm neljapäeva-õhtut käia keskööl üksinda, nii et teised pereliikmed aru ei saa, neljal teeristil töötada ja mõelda: mis saab minust surmani! Kolmas neljapäeva-õhtu teeristil on kõige raskem, sest siis tuleb Tõnn juba silma ette ja nõuab vasakkäe nimetissõrmest kolm tilka verd. Mis kujul Tõnn siis silme ette ilmub, niisuguseks ta siis ka jääb. Peale vere andmist Tõnnile võib kohe koju minna ja kodus tühjad tunnid aidas valmis seada, kuhu Tõnn võib varandust sisse vedada. Muretseda tuleb ka kohe selle eest, et Tõnn midagi saaks. Selleks viidi kambri otsele puupütt, mille sisse hakati Tõnni jaoks korjama (E. 79725). Sinna viidi muidugi ohvrit.

Kui sooviti, et Tõnn krati osa etendaks, „siis ohverdati vajavat ainet ja nimetati sealjuures koha nime, kust Tõnn siis soovitu kohale toimetas“ (E. 79778).

Vändra naabruses Pärnu-Jaagupiis tunti Tõnni, kuid seal esines ta täiesti kratina, tulihännana. „Tõnn pidi peremehele nõu ja jõuga abiks olema, talle varandust koju tooma ja teda kõige häda vastu kaitsma. Mõnes kohas Jakobis peeti Tõnni ka otseseks krattide ja tulihändade ülemaks, kes viimaseid käsutas tegema head või kurja; eriliselt karjakaitsja Tõnn Jakobis ei olnud.“

Kord nimetatakse, et „õhus lendava „vana“ hirmutiseks olnud vastupidi õuetrepil naelutatud hobuseraud“ (E. 79765). Siin tuleb „vana“ igatahes Tõnnide hulgast kustutada ja krattide hulka arvata. Ei leidu teateid, et Tõnn muidu oleks hobuserauda kartnud.

Igatahes puudub õigel Tõnnil igasugune ühendus kratiga, kuigi rahvasuu neid mõlemaid eksikombel ühte sulatagu.

Vändrast rahvasuust saadud andmed ei rõhuta muidugi Tõnni sugulust Antooniusega. See sugulus või õigem Tõnni põlvnemine Antooniusest on uurijate poolt mitmel puhul konstateeritud ega tarvitse ma seda küsimust siin harutusele võtta. Igatahes on Tõnni kultus Antooniuse kultuselt hulga jooni omandanud. Peale muu viitab vahaküünal katoliku kirikust vahaküünla algupära otsima. Küll ei või ütelda, nagu oleks altaril vahaküünla põlemine ainult Antooniusele omane olnud; ei, küünlaid süüdati kõigi pühakute auks põlema. Küünlapäeval, 2. veebruaril, õnnistati küünlaid. Nende õnnistamisest lootis rahvas neid erilist väge omandavat; neid süüdati hädaajal alati põlema abi saamiseks. Igatahes arvasid lihtinimesed küünla niisama tähtsaks kui pühapildi. Samm edasi — ja küünal sai pühapildi esindajaks, astus Tõnni asemele, muutus ise Tõnniks. Vahel pandi Tõnni kujutav küünal vakas põlema, vahel aga ka Tõnni vaka äärele veel muid vahaküünlaid. Prof. A. Korhonen oletab, et alles hiljemini astus mõnes kohas küünla asemele puutomp, millele mõnikord pisut inimese pea kuju antud, mõnikord mitte sedagi (Vakkalaitos, 82).

IV. Tõnni vakk.

Tõnni ohvrialtarina esineb Tõnni vakk. Ikka ei saa täit selgust teadete andjatelt, kas kõnes Tõnni või Tõnnist vaka tegemine. Mõnigi kord segatakse nad teineteisega.

Vändra naabrusest Torist saadud teate järgi käidi Tõnni vakka nagu Tõnni ennast „kolm neljapäeva ööd järgimööda ristteel valmistamas. Ta tegemiseks tarvitati väga palju asju, alates lihtsate puutükkidega ja lõpetades inimese verega. Kuju oli tal mitmesugune, kuid enamasti ikka vakakujuline, millest tuleb ta nimetuski. Teda ei võinud ükski võõras näha“ (E. 81122).

Nagu järgnevatest andmetest selgub, võeti Tõnni vakaks tihti juba mingisugune majas leiduv valmis ese; seega ei võinud alati kolme-neljapäevaõhtune tegemine küsimusse tulla. Mõnikord puudus vakk täiesti.

Nagu Tõnni ise väga mitut moodi esines, nii ka ta vakk. Jõukamad omasid toredamaid vakku, kehvemad lihtsamaid. Mõned vakad panid oma jagu rõhku taidelegi: „Tõnni vakk tehti puust, ümmargune ja pealepõletatud kirjadega nagu veimevakk“ (E. 81275). Ehk jälle: „Tõnnile oli tehtud mingisugune puust nikerdatud vakk, milles ka Tõnn ise asus“ (E. 81175). Aga tihti ei kandnud vakk mingisuguseid taidejälgi; vakaks võeti mõnikord lihtsalt puust kast (E. 81186, 81181, 81171, 81131, 81145, 81169, 81143) või ümmargune vitstest punutud vakk, milles oli Tõnni kuju (E. 81199, 81215, 81552), ka puujuurtest punutud (E. 79769), vitstest korv, tihti piirgudest (E. 79787, 81129, 81179, 81169, 81145, 81157); ka nimetatakse piirgudest vakka, 1 m pikk, ½ m lai, ¼ m kõrge (E. 81129, 81196). Piirgudest korvi või piirgudest vaka kõrvale astub niisugune kasetohustki (E. 79780, 79787, 81131, 81181, 81202, 81136, 81137, 81140). Mõnikord tehti vakk õõnsast puutüvest; sellele löödi põhi alla (E. 81166).

„Tõnn asetati kirjusse puukannu. Kann tehti vähe kumeraks hõõveldatud laudadest. Põhi oli soonitud laudade alumistesse otstesse. Laudu hoidsid koos puuvitsad. Alt oli kann natuke laiem kui pealt; küljel puukõrv ja peal kaas. Kaane pealmine äär ulatus küljelaudadega tasa, kuna allpool oli väike verme sees, mis parajasti kannu suhu mahtus. Kaas käis kannu külge puuhingega. Kannule oli peale põletatud mitmesuguseid kirju. Sellisesse kannu asetati vahaküünal, millele riidest püksid jalga ja särk selga tehti. Särki ja püksid moodustasid lihtsalt riidest torud, kuid neile torudele anti särki ja pükste nimetus“ (E. 81545).

Nagu sellest kirjeldisest selgub, võeti vahaküünlast Tõnni eluasemeks lihtsalt kann, milliseid tavalisest õlle ja kalja joomisel tarvitati.

Teisal ometi tarvitati puukannu asemel n a p p a. „Napaks nimetati nõu või anum, mis ei olnud ümmargune, vaid vähe piklik, alt kitsam kui pealt, püstilaudadest tehtud. Alumistele lauaotsetele oli põhi sisse soonitud, kuni poole napa kõrguseni vitstega tihedalt ümbritsetud. Peale käis kapa küljelaua külge hingedega kinnitatud kaas. Nappa asetati puust kuju, millele riided ümber tehti“ (E. 81546).

Teise teate järgi oli Tõnni vakk enamasti ühest puust õõnestatud tünder (E. 79749) või harilikust puust vakk, milles asetsenud Tõnni kuju, jäme haraline küünal (E. 81126).

Teisend tunneb järgmise Tõnni vaka tegemise viisi: „Kirikust toodi küünlajupp ja asetati värskelt valmistatud Tõnni vaka sisse, millega mindi kolmel neljapäeva-öhtul enne tõnisepäeva peale päikese loojenemist üksikule teele. Esimesel korral visati vakka seitse kulunud pastelt, teisel korral seitse katkist sukapöida, kolmandal korral täideti vakk andidega ja viidi enne kukelaulu aita temale määratud kohale“ (E. 79787).

Alati ei valmistatud ometi vakka, vaid võeti vakaks mingisugune valmis ese, nii ükskõik milline nõu või anum (E. 81157, 81208, 81210, 81179, 81143), näiteks piimakirn (E. 81118, 81143), koorekirn (E. 82789), külimitt (E. 81131), vana jahumatt (E. 81157), isegi tõrs (E. 81189), kirstusarnane nõu (E. 81113).

Ühe teate järgi oli koguni harilikult Tõnni vakaks linane püksisäär; see seoti alt kokku ning asetati pööningule vastu rehetoa seina puukolu alla (E. 82793), teise teate järgi võeti selleks ka hobuseraud, kauss, mõne katkise hargi haru (E. 79700), savist kauss ja selle kõrval savist küünlajalg (E. 79732). Lühidalt iga riist või anum võis tarbekorral Tõnni vaka ülesannet täita, kui vakasoovija ei tahtnud erilist vakka ise teha või enesele tellida.

Kord öeldakse, et Tõnni vakka ei peetud mitte Tõnnile ohverdamiseks, vaid „vaimu Pello häämeeleks ja toitmiseks“ (E. 82793).

Ühe teate järgi „asetsenud põhjas kolmteist väikest pudelit, ümber ääre kaksteist ja keskel üks, millises seisnud küünal.“ Marie Pöld näinud teise talu aidapealsel samasugust Tõnni vakka, ent tundris leidunud mitmesuguseid hallitanud toiduaineid. Tõnni kujuks olnud luua-oksad (E. 79750).

Kuna ühe osa teadete järgi igaüks võis Tõnni vakka teha, pidid teiste teatel seda erilised meistrid valmistama (E. 81151, 81153). „Teistes külades võinud vakka teha ainult peremees ise“ (E. 81118). Võib-olla, et mõned Tõnni vaka soovijad enestele erilisi taidelisi Tõnni vakku tahtsid ja nende valmistamiseks siis osavad meistrid kutsusid. Uue-Vändrasse kutsutud niisuguseid meistreid Tõnni valmistama enamasti Kaansoo Leetvalt (E. 81151, 81193). Teate üleskirjutaja lisab omalt poolt sealt kutsumise põhjustena juurde: „vist sellepärast, et sealseid inimesi peeti nendes asjades targemateks, kuna Kaansoo pool valitsenud üldiselt suurem ebausku kultus kui Vändras“ (E. 81152).

Vaka materjali pidanud ikka peremees omalt poolt andma.

Samuti kui Tõnni kuju enese ja vaka kohta, erinevad teated vaka säilitamise kohagi kohta. Üldiselt esineb nõue, Tõnni vakk hoitagu varjatud, salajases kohas (E. 79782, 81168, 81152), võõraste eest peidus (E. 81161) ega näidata seda võõrastele (E. 81134, 81157).

Jaagupis „oli vakk teatavaks pühimuseks, milleni ei tohtinud pääseda võõra pilk; vastasel korral oli selle õnnistusrikas mõju nagu käega pühitud ja Tõnn hakkas hea asemel tooma kahju“ (E. 79774).

Sellepärast ei peetud Tõnni vakka tavalisest toas, kus ta oleks igaühele silma puutunud; ainult kord nimetatakse, et ta asunud „toa ahju kõrval“ (E. 79722). Tõnni vakk öeldakse olevat toa peal (E. 81148), toa peal räästa all, vööruse katuse all (E. 81150, 81152), pööningul (E. 81168, 81175), toa otsel (E. 81185), toa lael (E. 81133, 81189), lakas (E. 81199), rehetoa liiglael (E. 81133, 81166), katuseharja all (E. 79740). Kord nimetatakse, et ta viidud koguni katusele (E. 79765).

Ohverdajale võis muidugi raskust valmistada Tõnnile ohvreid katusele harja alla või katusele viia. Raske on ka mõista,

kuidas Tõnni vakka säilitades toanurgas võidi varjata (E. 81211), olgugi et teinekord juurde lisatakse: toanurgas räbalate all (E. 81213). Niisama vähe võidi Tõnni vakka salajas hoida ahju otsal (E. 81213). Toas, olgu nurgas või ahju otsal, võis võõras isik Tõnni vakka ometi märgata. Tõnni vaka pidamine majas ei tohtinud võõrale teatavaks saada, sest see teatavakssamine tõi õnnetuse majasse (E. 81190).

Edasi säilitatakse Tõnni vakka veel eeskoja kõrval eri ruumis (E. 81156), saunas (E. 81171), aidas (E. 81133, 81118, 81119, 81154, 81156, 81161), aidas kirstunurgas (E. 81189), aidanurgas (E. 81171), aidanurgas riulil (E. 81137), aida peal (E. 81118, 81119, 81148, 81161, 81181, 81194, 81201), aida viljasalve juures (E. 81190), aga ka aidapõranda all, et keegi ei näeks (E. 81208, 81143), aida või kambri otsa all, kus ta silma ei puutuks (E. 81180), aida otsa all (E. 81185), lauda all (E. 81201), isegi väljas kõrgel seina ääres, et lapsed kätte ei saaks (E. 81145).

„Talvel oli tülika Tõnni kaugemal sööta, ja selleks toodi vakk rehetuppa lõsna peale pimedasse nurka“ (E. 79774).

Ainult perekonnapead, isa ja ema teadsid Tõnni vaka asukohta (E. 81546).

Ikka ei olnud Tõnni vakk hoonega seotud. Nagu näha, ei pandud niisugusel puhul eriti rõhku Tõnni vaka täielikule varjamisele või peitmisele, mis vaka välja seina äärde panemiselgi enam ei võinud küsimusesse tulla. Tõnni vakk esines veel puutüvedes (E. 81197), puuõntes (E. 81154), puukänudes (E. 81546), puude ja põõsaste otsas (E. 81145, 81156), isegi puukännu all (E. 81189), veel kivivaremetes (E. 81201, 81546), vana lagunenud maja müüride vahel (E. 81196), ka kivide all (E. 81194). Muidugi tuleb siin „kivi all“ mõista mingisugust varet.

Veel kuuleme, et Tõnni vakka hoiti tee ääres, põldude ääres (E. 81145). Avalikus kohas pidi Tõnni vakk enese peitmisest loobuma; tee ääres pidi ta tingimata mingisuguseks avalikuks ohvripaigaks saama, kuigi mitte samal määral kui teisel reomäed. Võimalik, et niisugused tee- ja põlluäärsed Tõnni vakad sugugi Tõnni vakkade kilda ei kuulunud, vaid et neid alles hiljemal ajal asjatundmise puuduse pärast hakati Tõnni vakkadeks hüüdma, nagu teisel kodu-ussegi Tõnnideks.

Keegi näinud Tõnni vakka, mis asunud maa sees, näinud ka selle lõhkumist; sees olnud anumad igasuguste toiduainetega, näit. kohvi, teed, jahu, suhkrut, saia, leiba jne. Omanik olnud kaupmees (E. 49799). Muu inimene muidugi niisuguseid aineid kui kohvi, tee, suhkur ei ohverdanud; need ained moodustavad seega erandi.

Massus, ka Kaansool (E. 81124) olnud Tõnni vakk jõe silla all; kui mõni sealt mööda minnes vilistanud, siis tabanud teda kohe haigus, mida ükski arst ei saanud parandada (E. 81190). Teade jätab seletuse andmata, kas vakk oli silla alla maetud, seega ohvrite saamisest juba kõrvaldatud, või oli ta ohvrite vastuvõtmiseks kuhugi silla alla asetatud.

Teine laiemalt tuntud Tõnni vakk asunud sealsamas lähedal kuski pärnatüve õõnes. Kõik ümbruskonna elanikud ohveranud sellele Tõnni vakale raha. Üks lähiskonna kõrtsi joodik viinud õõsi sealt raha ära ja joonud raha maha, aga rahvas arvanud, et Tõnn selle raha ära tarvitab (E. 81190).

„On praegugi veel puu¹⁾, kuhu vanasti iga mõõdamineja, kes Tõnni uskus, pidanud raha puuharude vahele viskama, muidu tulnud tal õnnetus“ (E. 81209).

„Rõusas olnud üks suur pärn, mis olnud ümberkaudse rahva ühiseks Tõnni vakaks. Sinna aga viidud peamiselt raha. Kuid tamme²⁾ lasknud mõisavalitseja Põrgu Mart maha saagida ja inimesed teinud sellest umbsepuu-nõusid. Seda aga kõneleja ei teadnud, mispärast just sellest“ (E. 81212).

„Aeg-ajalt tühjendati Tõnni vakk, kui see juba täis hakkas saama; toiduained ja riideosad põletati, raha jäeti järele“ (E. 81146).

„Ei tohitud sinna istuda, kus arvati Tõnn elutsevat. Istumise puhul paistetanud istuja tagakeha üles“ (E. 82792).

Keegi taadike oletab, et „vanasti, kui Tõnni vakk veel igas talus oli ja tõnnipüha tõesti pühaks peeti ja austati, polnud loomade ärategemist kunagi ette tulnud ega viljasaak äpardunud.

¹⁾ Puu olukoht nimetamata.

²⁾ Mõeldud muidugi pärna.

Tütarlapsedki olnud aupaklikud Tõnni vaka ees ja saanud alati seeläbi paremini mehele“ (E. 79736).

Usaldades Kreutzwaldi teateid Uku vaka kohta (V. S. GEG. II, 3, 46—48) avaldasin Eesti mütoloogias III 74—75 mõtteid, et Uku vakk ja Tõnni vakk on lähedalt sugulased. Prof. A. Korhonen väidab aga, et „kaikki, mitä Kreutzwald puhuu Ukosta, on siis epäperäisenä syrjäytettävä...“ ja edasi: „on merkillinen sekoitus todellisista vakkamenoista, aivan muihin tapoihin kuuluvista piirteistä ja kerääjän omista päätelmistä“ (Vakkalaitos, 34). Ja veel kord: „Kreutzwaldin esitys on sanalla sanoen niin epäluotettava, että ainoatakaan sen kohta ei käy päinsä uskoa, ellei sille löydy muualta vahvistusta“ (Vakkal. 35). Vändra viimased korjandused ei sisalda igatahes mingeid andmeid, mis lubaksid oletada, et Uku vakal oleks tegemist Tõnni vakaga. Korhonen katsub Eestis sõna Uku tundmist ülepea salata (Vakkal. 34). Vähemalt kohanimesedes esineb Uku Eestis mitmel puhul (Eesti mütoloogia III, 66 jj.). Võimalus on ometi olemas, et mõnel puhul Uku võiks sõnast „hukku“ tuletatud olla.

Juba 1837 kõneleb „Inland“ (lk. 279—281) tondivakast. Hiljemini kordavad seda ka J. Jung (Kodumaalt VI, lk. 33) ja A. Korhonen (Vakkalaitos 85 jj.). Vändra viimastes üleskirjutistes ei nimetata tondivakka, vaid ikka esineb Tõnni vakk. Tondivaka nimi näikse ainult mõnes üksikus kihelkonnas tarvitusel olnud olevat, üldnimetusena püsib ikka Tõnni vakk. Näib, nagu oleks Tõnni vakka tondivakaks nimetatud niisugusel puhul, kui tegemist on eba-Tõnniga, seega siis, kui Tõnn on kratiks moonutatud.

Omaval ajal väitis Vändra tohter E. Jürgens, et Tõnnile tulega ohverdatud ja ohverdatakse ja et õuepealne roigastest ehitatud kodapeaks Tõnni kultusega kuidagi ühenduses seisma (SUSA XVII, lk. 8). Vändra vanemate isikute suust saadud andmed ei ole seda väidet toetanud.

V. Tõnnile ohverdamine.

Tõnn esineb tihti nagu tõsine majaelanik, nagu söömiline, kelle toitmise eest talu, õigemini perenaine alati peab hoolitsema, talle toiduaineid vakka viies. Hoolas perenaine pidas Tõnni igapäev

meeles. Üldiselt maksis reeglina: Tõnnile viidi alati andeid mingist uudsest (E. 81100); kui loom tapeti, pidi viidama esimesena Tõnnile verd (E. 81200) ja tükk liha (E. 81162, 81130, 81132, 81150, 81196). Ka looma haiguse puhul viidi Tõnnile liha (E. 81547). Ülekaalus olnud liha, järjekindlalt ohverdatud lamba- või seapäid (E. 79759). Haiguste puhul määras tark ohvriaine (E. 79751). „Samuti ohverdati Tõnnile uudseviljast ning leivast ja uudsetangudest valmistatud putru, millele tublisti ka võid „silma“ lisati. „Arvati, et Tõnn kõik selle sõõb, mida sinna viidi“ (E. 81162). „Ka muul ajal viidi putru“ (E. 81133).

Teine üleskirjutis teatab: „Andisid viidi Tõnni vakka iga erilise sündmuse puhul talus. Lapse sündimise puhul viidi sinna väikse lapse riideid. Kui tapeti loom, viidi Tõnnile verd ja värsket liha keetmisel verist vahtu keedise pealt“ (E. 81154). Ehk jälle: „Tõnnile andmine toimunud alati antava asjaga seotud sündmuse puhul, näiteks mõne looma veristamise puhul“ jne. (E. 81150). „Jootude ajal viidi talle õlut ja ka viina lepituseks“ (E. 81144), tilk värsket õlut (E. 79794).

Kuski oletati, et Tõnn asub mujal, aga käib kambri peal söömas (E. 82790).

Tõnn sai kõigest nagu „koore“ enesele. „Ohverdades kõigepealt Tõnnile õeldi: Tõnn, sah esimene“ (E. 79722).

Söögiohvrite kõrval ohverdati Tõnnile veel sõõmiseks mittekõlbavaid aineid. Toiduainete saamisel või valmistamisel esines Tõnn nagu kokana, kes rooga kõige enne peab maitsema, ja siis alles võivad majaelanikud roast osa saada. Esimese osa mitteviimise korral tulevikus enam seda ainet ei saadud (E. 81182). Midagi ei tohitud enne ette võtta, kui Tõnn sellest osa polnud saanud (E. 81166).

Leivaküpsetamisel sai Tõnn jällegi osa (E. 81130), teisal — kui tehti uudisleiba, siis „küpsetati väike peopesasuurune pätsikene eraldi Tõnni jaoks“ (E. 81158). Ülepea anti Tõnnile sagedasti leiba (E. 81179, 81194, 81208, 81214); kord õeldakse: „isegi uue leivateo puhul ohverdati esimene viilukas (tükk) kaitsevaimule“ (E. 79794, 81122). Tihti ei nimetata nimepidi leiba, vaid õeldakse lihtsalt toitu (E. 81150, 81166, 81182, 81200).

Kui lehm lüpsma tuli, anti talle (Tõnnile) jälle piima (E. 81209, 81211, 81122, 81137).

„Iga kord, kui midagi uut hakati tegema, uut toitu valmistati või looma veristati, anti Tõnnile kõige enne oma osa. Iga kord ei ohverdatud toitu, vaid mõnesuguseid asjugi, lõikuse ajal teri“ (E. 81137); Vändra naabruses Toris ohverdati veel 1931. a. viljapäid (E. 81156). Viidi sulgi, rasva, võid, toitu, ehteasju ja muid esemeid (E. 79759).

Teatakse sedagi, et mõned isikud võtnud kirikus armulaual olles armulauaaleiva suust ja viinud selle koju Tõnnile (E. 81548). Teatest ei selgu küllalt, mil puhul armulauaaleibu Tõnnile viidi, kas inimese või looma haiguse puhul või mõnes hädas. Seoses eelmiste andmetega võiks ometi oletada, et siin on armulauaaleiva viimist Tõnnile loomahaiguse puhul mõeldud.

Ikka ohverdati mingisuguse kimbatuse või haiguse puhul, isegi viljaikalduse ja naabritega tüli tekkimise kartusel (E. 79759), lootes Tõnnilt abisaamist. Mõnikord ei avaldanud ohver mingit mõju. Niisugusel puhul korraliti ohvrit.

„Tõnnile ohverdatud toidu sõid mõnikord loomad inimeste nägemata ära. Inimestel oli aga kindel usk, et Tõnn selle oli söönud ja tõid kohe uue ohvri jälle asemele, et Tõnn mitte väga ei kannataks ega pereinimeste üle ei vihastuks, sest Tõnni viha kardeti“ (E. 81133).

„Järelevaatamisel märgates ohvriandide puudumist olnud ohverdaja õnnelik, muidugi oletades, et Tõnn on talle toodud toidud söönud. Ohverdaja ütelnud niisugusel puhul: Tõnni kõht oli tühi; nüüd ta sai! Kui toit oli söömata, arvati see halba tähendavat ja öeldi: Tõnn on pahandatud. Ta on nüüd minu peale vihane! Selle peale viidud Tõnnile lepitusohver“ (E. 81548).

Vändras ei rõhutata eriti Tõnni jootmist kaljaga ega õllega, õigemini mittejootmise halbadest tagajärgedest, küll aga naabruses Pärnu-Jaagupis. Mittejootmise tagajärjel „hakkas Tõnnil suvel äikeseilmaga kurk kuivama ja tõmbas välgulöögid majale ligi. Tuld neelata ja igasuguseid tulikahjusid tekitada võis Tõnn ka nälja pärast, kui teda korralikult ei söödetud“ (E. 79776).

Uhe teate järgi ei tohtinud Tõnnil aga ka puududa seep, käte-rätt ja vesi, mida tihti tuli vahetada“ (E. 82789).

Kangakudumiselgi ei unustatud Tõnni. Tükk riidet kangast anti Tõnnile (E. 79727, 81205). Aga muulgi ajal ohverdati talle

rõivaid (E. 81179), riiet (E. 81150, 81214, 81145), lapseriideid (E. 81202), riideribasid (E. 81136, 81196), väikesi pükse (E. 81217, 81145), särke, pesu (E. 81150), kindaid, sukki (E. 81150, 81552, 81145), sukki, sukapaelu, sokke (E. 81186), isegi siidrätikuid (E. 81186), aga ka viiske (E. 81136), pastlaid (E. 81196), villu (E. 81150, 81202), teisal villu lambaniitmise puhul (E. 81176), ja igasugust tühja-tähja (E. 81136).

Kui kevadel loomad esimest korda metsa aeti, siis lõigati looma küljest karva, ka saba otsast ja sarvede küljest tükke, kõik pandi Tõnni vakka. Nende andide eest pidi Tõnn karja hoidma ning õnnistama (E. 81141, 81163, 81203, 81553). Ühest kohast teatakse ometi: ihukatet talle ei viidud (E. 81166). Teisal üteldi karvu lõigates: „Tõuka väravast sisse, seest välja“ (E. 79784).

Rahahõvritagi ei võidud maja ja karjakaitsjat jätta. Ei või ütelda, et talle oleks kümnist makstud, aga küll viidi raha saamise puhul Tõnnilegi osa, vist mõni kopikas. Kord öeldakse talle viidavat väiksemaid rahasid (E. 81552). Tavalisest nime-tatakse üldiselt raha (E. 79717, 81146, 81150, 81186, 81194, 81202, 81214, 81217, 82793). Ühest kohast teatatakse, et seal raha Tõnni vakka ei pandud (E. 81179), teisalt jälle, et kui loomi müüdi, siis ohverdati Tõnnile üks kopikas (E. 81146). Teisal leidunud vakas vanu kopikalisi ja viiekopikalisi (E. 81137).

Kui haiguse puhul Tõnnile raha ohverdati, vajutati sellega enne haiget kohta kehal (E. 79780, 81132).

Tihti korjati „raha ka mõne vana tammepuu õõnde, kust aga mõõdaminejad, iseäranis joodikud enestele viina ostmiseks raha said; et inimesed sellal väga ebausklikud olid, siis olid nad õnnelikud, et Tõnn temale annetatud raha vastu oli võtnud“ (E. 81132). Mõnes talus olnud eriline kivi, mille alla raha viidud; haiguse puhul pidi see kivi tervendavalt mõjuma (E. 81173).

„Tõnispäev olnud selles talus ¹⁾ suur püha. Siis keedetud terve aasta jaoks Tõnnile ohverdatud ²⁾ liha ja segatud loomade toidu hulka. Ühtlasi viinud perenaine nimetatud korral Tõnni lauta, keerutanud seda iga looma kohal sõnades: Sarvekesed ülespidi, sõnakesed alaspidi!“ (E. 79752, 79785). Teisal jälle sõnutud: „Hüppa, Tõnn, karga Tõnn, hoia Tõnn minu lehmad“ (E. 79752).

¹⁾ Lüüste Ülejõel.

²⁾ Vist ohverdatavat.

Ohverdaja isiku kohta erinevad teated. Üht osa teadete järgi tundis ainult peremees Tõnni asupaiga, ainult pereisa ohverdada Tõnnile (E. 81122, 81136, 81165). See toiming sündis salaja (E. 81209). Teised, eriti lapsed, ei tohtinud sinna minna (E. 79781). Kui seda keegi teine vaatama läks, siis lasus tema peal hirmus needus, millest vabaneda oli raske (E. 81122). Kuski talus teinud peremees kolmel neljapäeva-öhtul Tõnni vakka. Väikene perepoeg lobisenud aga selle välja ja jäänud ise raskesti haigeks; mõni päev möödunud ja poiss surnud (E. 81153).

Teisal nimetatakse perenaistki Tõnnile ohverdajaks: „Ka on igast söögist perenaine enne söömist osa toitu lee kongule määratud Tõnni jaoks“ (E. 81194). See teade ei avalda ometi väidet, nagu ei oleks peremees võinud ohverdada. Lugu kujuneb küll nii, et „Tõnni vakka panid seda materjali ainult perekonnavanemad, lastele üldse ei räägitud sellest midagi“ (E. 81180). Teisal väidetakse: „iga inimene ja eriti lapsed ei tohtinudki minna Tõnni vaka juurde, vaid ainult perevanemad (E. 81129), lastele üldse Tõnni vakka ei näidatud ega räägitud Tõnnist“ (E. 81130). Ehk jälle: sinna tohtinud ainult peremees ja perenaine andisid viia. Peremees viinud muidugi põllusaadusi, kuna perenaine koduseid saadusi andnud (E. 81215).

Üks juhtum on kirja pandud, et „Tõnni vakka võisid ka võõrad inimesed ohvreid tuua. Kes korra oli hakanud seda tegema, see ei tohtinud teda kunagi ilma jätta, sest vastasel korral oleks Tõnn vihaseks saanud ning vähendanud viljasaaki ja loomade arvu“ (E. 81197). Ohvritega loodeti Tõnni lepitada, Tõnni lahkeks ja heldeks teha majaelanikkudele. „Annete toomisel paluti iga kord Tõnnilt majale õnnistust“ (E. 81158).

„Uue-Vändras toodi mõnel pool Tõnni vakale andisid väikeste riidest kotikeste sees, mida õmmeldi kolm neljapäeva-öhtut ristteel“ (E. 81158). „Kui vakka pandi midagi, siis selle juures sooviti midagi ning see pidi siis täituma“ (E. 81180).

Tähelepanu äratav, et mittepaaris arv Tõnniga ühendusesse seatakse „Kui talus tehti midagi, siis mitte kunagi paaris arv. Nii tehti heinamaal saadusid alati kolmteist, — üks „vanale“. Sellest olla tulnud, et kolmteist on kuraditosin. Kuhjadele pandi

pea peale viis reitemalka, muidu Tõnn ei saa, kui on paaris arv“ (E. 79767). Mida Tõnn heintega tegi, jääb hämaraks. Kui Tõnni kratiks peeti, seal võib mõista, et ta viis heinad peremehele. Kolmteistkümmend saadu võidi ainult juhtumisi teha; üldiselt ei tulnud kolmeteistkümne sao tegemine küsimusesse.

„Tõnisepäeva lähenedes tehti odrajahust väikesi küpsiseid — t õ n i s p ä e v a k a k k u. Neid ei söödud enne, kui talus sündis härgvasikas. Kui oli juba kindlaks tehtud, et vasikas on härg, siis sel õhtul aeti karjapoiss kerisele, kes pildus kerisekive, sõi kakku ja mõirgas härja häälel: Kasu härjaks, suureks härjaks, tee läbi kõik samuti nagu mina siin kerisel“ (E. 79767).

Ülepea maksis ohverdamisel üldine vana põhimõte: do, ut des. Ohverdades loodeti alati, et ohvrisaaja midagi tasuks vastu annab, et Tõnn kui mitte muud, siis mingisuguse pahe kõrvaldab.

VI. Tõnisepäev.

Üldiseks Tõnnile ohverdamise päevaks tuleb arvata t õ n i s e p ä e v a. „Tõnisepäev oli täiesti Tõnni austamisele pühendatud; siis toodi talle suuri andisid. Sel päeval pidi ka midagi uudist Tõnnile ohverdada olema; harilikult tapeti selleks päevaks mõni loom; selle looma verest tilgutati kolm tilka Tõnni vakka, kus juures Tõnnilt loomadele õnnistust paluti, sõnades: Tõnn püha! Ma annan sulle verd, sa anna mulle loomi“ (E. 81159). Teisal väidetakse: „seks puhuks tapetud loomade pead-jalad viidud alati Tõnnile“ (E. 79762).

Teises kirjutises öeldakse: „Tõnni vakas hoiti ka vahast küünal, mis süüdati põlema tõnisepäeval (E. 79794, 81162), hommi-kul“ (E. 81184), põles kogu päeva (E. 79717). Küünal pisteti sel päeval sularasva sisse; paksusest võis siis Tõnni vanadust ja vägevust märgata (E. 79788). Selleks päevaks tapeti ära loom ja tehti õlut, mida ka Tõnnile viidi. Sel päeval oli talus, kus Tõnni peeti, söök kogu päeva laual ja kõigile anti süüa“ (E. 79795, 81554), iga sissetulija võis sööma asuda. „Söök ei olnud mitte niisugune kui see argipäevadel oli, vaid tõnisepäeva söögid sarnanesid pühade söökidega“ (E. 79792), „kuid tänada ei tohtinud, vaid pidi vanduma“ (E. 79795); „ka ei tohtinud jumala-sõna lugeda tõnisepäeval“ (E. 79795) „ega Jumalast rääkida, et

Tõnni mitte pahandada (E. 81159, 79795), sest Tõnni ennast peeti jumalikuks olvuseks, kelle kõrval muid jumalaid olla ei tohtinud“ (E. 81167).

Veel kuuleme: „Igal tõnisepäeval anti Tõnnile süüa; siis tehti jahuputru ja pandi suur võisilm sisse; toit viidi Tõnni elukohta. Sel ajal ei tohtinud keegi sinna ligi minna“ (E. 81217).

Teisal pandi „tõnisepäeva hommikul Tõnni vakka tanguvorsti, lambaliha, tangu ja kannikas leiba. Selleks ajaks pidi lammaski tapetama ning esimene tükk lihast pandi Tõnni vakka. Enne ei tohitud Tõnni vakka liigutada, kui järgmisel tõnisepäeval“ (E. 82793).

„Tõnisepäeva õõsi toodud Tõnni vakk ühes Tõnniga tuppa ja lausutud: Võta kinni, veis ammub; võta kinni, lammas määb; võta kinni, koer haugub jne. Kuhu nende loomade hääbitsused kostnud, sinnamaale pidanud Tõnni mõju ulatuma“ (E. 79744, 81172).

Teisendi järel lausuti sel puhul nii:

„Hakka kinni, kust koer haugub,
hakka kinni, kust hobu hirnub,
hakka kinni, kust veis ammub,
hakka kinni, kust lammas määb“ (E. 81182).

Ehk jälle:

„Mis sa kuuled, võta kinni,
mis sa näed, võta kinni;
koer haugub ja kukk laulab,
lammas määb ja lehm ammub —
kõik võta kinni, mis sa kuuled“ (E. 81199 vrd. 79784).

„Tõnisepäeva peeti Tõnni sünnipäevaks“ (E. 81547). Ennem võiksime tõnisepäeva Tõnni nimepäevaks nimetada. Sünnipäeva vanasti ei pühitsetud, küll aga nimepäeva, nagu Vene maal ja mujal veel praegu sünnib.

„Tõnisepäeval võeti Tõnn, viidi loomalauta, hoiti iga looma peal, et kari kasvaks; niisama viidi Tõnn ka viljapõldudele vilja õnnistama“ (E. 81199). Teisal „võeti Tõnnilt rõivad ümbert, pandi küünal põlema ning mindi sellega lauta; seal ligineti vastu päeva loomale ning kõrvetati küünlaga ta karvu“ (E. 79735). „Põletaja peremees soovis sealjuures karjale head siginevust. Peale seda talitust rõivastati jälle küünal ning asetati tagasi vakka“ (E. 81203, 81554).

„Sel päeval ei tehtud tööd (E. 81554) vaid paluti“ (E. 81547).

„Kui taheti kaasinimestele halba soovida, siis võis seda teha tõnisepäeval Tõnni läbi; tõnisepäeval teist inimest needes ja temale õnnetust soovides sündis sellele kohe halba“ (E. 79770).

Ühe teate järgi paluti tõnisepäeval (E. 81547). Jääb hämaraks palumise objekt. Jumalat paluda ju ei tohtud; palve võis seega ainult Tõnni enese kohta käia.

Tõnnile ohverdati tarbekorral ükskõik missugusel päeval, aga peale selle eelistati veel erilisi päevi igal aastal. Nagu neljapäev, õigemini neljapäeva-õhtu paganuses pühapäeva asendab ja kõik usundlised ja nõiduslikud toimingud sel ajal ette võetakse, nii ka Tõnni kultuses, eriti Tõnnile ohverdamisel: „Tõnnile toodi igal neljapäeva-õhtul andisid kõigest, mis asus (!) majas“ (E. 81148); „andisid viies kästi tihti Tõnni kellelegi haigust viia või halba teha“ (E. 81149); teisel öeldakse: „Tõnnile pidi viidama iga neljapäeva-õhtul (E. 81166) osa kõigest, mis oli majas, sest muidu vihastus ta ja saatis igasuguseid õnnetusi“ (E. 81186).

„Tõnn ei lubanud neljapäeva-õhtul ega tähtpäevadel tööd teha; kui aga siiski tööd tehti, siis võttis Tõnn töö ära või ei lasknud tööd õnnestuda. Sarnasel korral aga ka jäänud lambad haigeiks, hakanud ringi käima. Sarnasel korral võetud lammas tagumistest jalgadest kinni ja löödud kolm korda vastu maad ja töötatud kolm neljapäeva-õhtut järgemööda, et enam tööd ei tehta, siis saanud lammas jälle terveks“ (E. 82791).

Kuskil ohverdatud peale neljapäeva ka laupäeva-õhtul (E. 81197). Laupäeva-õhtune Tõnnile ohverdamine ei näi laialdamaselt jalaaset leidnud olevat.

„Juhtus majas mingisugune pidu, ei unustatud Tõnni. Tõnnile toodi õlut väikeses pudelis ja igast söögist natuke“ (E. 81158).

Arvesse võttes, et vanasti meie kodumaal tihti haiguse või muul puhul ohverdati vahast loomi, isegi inimesekujusid, oletab prof. A. Korhonen, et Tõnnile mõnikord vahast inimesekujusid ohverdatud (Vakkalaitos lk. 83). Väändrast saadud viimased teated ei toeta seda oletust, niisama vähe varemased teated. Siiski mõõnan seesuguste vahakujude ohverdamise täiesti võimalikuks. Vististi oli säärane vahakujude ohverdamine juba varemalt lakanud, hilisem aeg ei mäletanud seda enam, hilisemal ajal asendas vahaküünal vahakuju.

VII. Haigused, hädad ja nende kõrvaldamine.

Haiguste ja õnnetuste puhul peeti alati kas oma või võõrast Tõnni süüdlaseks (E. 81146, 81216). Kui suri mõni loom või jäi keegi haigeks, arvati selles süüdi olevat kaks põhjust: „Tõnnile oli vähe kraami pandud või oli see mõne teise Tõnni süü“ (E. 81212). „Harilikumaks kättemaksuks oli loomade suretamine“ (E. 81181).

„Haiguse puhul, mille tekitajaks Tõnni peeti, pidi Tõnni vakka hõbekuuliga ammutama. See pidi neljapäeva öösi sündima“ (E. 81554). Teise teate järgi võis sel puhul ambumine ka vaskkuuliga sündima, nimelt vanakuu neljapäeva öösi (E. 81173). See-sugune hõbe- või vaskkuuliga ambumine Tõnni vaka pihta tõrjus rahva arvates õnnetuse eemale.

Teisal ammuti õnnetuse kõrvaldamiseks Tõnni vaka poole „kas kolmetahulise nõelaga, hõbe- või paakspuu-kuuliga, kassi või koera väljaheitega“ (E. 81183).

Kui oldi teise pere peale vihane ja sooviti talle halba, siis pidi seda teostama Tõnn: „Neljapäeva õhtul, kui viidi aurav pudruvaagen võisilmaga keskel Tõnnile, siis sosistati talle tasa, et ta viiks õnnetust vihaalusele perele. Ka oma soovi järele võis Tõnn igale õnnetust tuua. Kui tuli majja mingi õnnetus või pahandus, siis arvati see naabri-Tõnni toodud olevat. Võõrast Tõnni ei lepitatud aga mingisugused anded, vaid teda sunniti vägivallaga õnnetust ära võtma. Selleks lasti neljapäeva öösi pimedas püssiga Tõnni poole ja viidi ka kõpjatuld Tõnni lähedusesse“ (E. 81187).

„Teisal lasksid nad kättemaksuks vanal kuul neljapäeva õhtul läbi rattarummu kolmetahulise nõelaga Tõnni asupaiga poole; sealjuures kiruti Tõnni“ (E. 81203).

Jälle teisal arvatakse: „Mõjuvam abinõu oli see, kui Tõnni lasti püssist sukavardaga läbi vana aiateiba“ (E. 79741) või „paakspuu-, ka hõbekuuliga, hundi, kassi ja koera väljaheitega. Laskmine tõrjus õnnetuse eemale“ (E. 79745).

„Kui loomadel täid seljas, siis korjati sealt täisid, pandi püssi ja lasti neljapäeva õhtul sinnapoole, kust arvati täid Tõnni abil nõiutud olevat. Tehtud nii, siis kadunud täid, muidugi sel puhul, kui õigesse külge lastud“ (E. 82791).

Tõnni saadetud haigust arstiti kõpja tulegi varal. „Haige kohta öeldud: Kuri on kallal! Haiguse ärasaatmiseks võetud üheksa tuletikku, haige keerutanud neid kolm korda mööda päikest ümber pea ja andnud siis kõpja ja tikud viskaja kätte. Viskaja läinud neljapäeva õhtul pimedas selle talu lähedale, kelle Tõnn arvati haige kallal olevat, kõbjast viskama. Viskaja süüdanud üheksa tuletikku korraga põlema ja nendega kõpja, siis visanud põleva kõpja üle pahema õla määratud ¹⁾ talu poole ja öelnud sealjuures: Tõnn, säh! Viskaja ise seisnud seljaga talu poole. Jutustaja rääkis, et teda saatnud keegi vana inimene kõbjast viskama Uue-Vändras asuva talu poole. Tema visanud kõpja reeglipäraselt, kuid kõbjas kukkunud jõkke. Ta vaadanud tagasi: kõbjas ujunud ilusasti põledes mööda vett Suurejõe poole. Järgmisel hommikul olnud teda viskama saatnud eit jalul“ (E. 81549).

Et teated kõnelevad tuletikkudest, see tunnistab, et säärane arstimisviis ei või hoobelda suurema vanadusega. Tuletikud omandasid alles möödunud sajandi teisel poolel Eestis enestele kodanikuõiguse. Kui Tõnni saadetud haigusi tõesti vareminkinigi kõpja varal arstiti, võidi kõbjas muidugi tuleraua abil põlema sütitada.

Seda viimast väidet tõendab teine teade: „Löödi tuli taela ja selle põleva taelaga keerutati kolm korda vastupäeva ümber pea ja visati põlev tükk maja poole, kust arvati haigust saavat ²⁾. „Kui peale selle haigus või häda üle läks, siis öeldi, et see just oli Tõnnist saadud“ (E. 81146) või „viidi kolm neljapäeva õhtut järgemööda kõpjatuld nelja tee peale“ (E. 82790).

Teisal „toodj haiguse puhul metsast kõbjast, tambiti peeneks, pandi hõõguma, veeti haigel kolm korda ümber pea, puhuti kolm korda haigele kohale, kõbjas aga viidi Tõnni vaka lähedale kivi või kännu otsa“ (E. 79646).

Või „visati Tõnnile tallatud viisuga ilma tagasi vaatamata. Arvas kaaluja kedagi haiguse tekitajaks, taheti süüdlasele kiires korras kätte maksta. Selleks võeti lepa või pihelga viie, kuetolline puupulk, mis metsast koju toodud vastupidi, seotud jala kanna külge, järel lohistatud. Pulgal keerati süda välja, topiti seitse vihamehe riidetükki sisse, löödi otstele punnid ette, viidi süütegija

¹⁾ Siin on mõeldud muidugi talu, kus arvati haigust saatnud Tõnn asuvat.

²⁾ Siin on mõeldud muidugi: kust arvati haigust saadud olevat.

kaevu või allikasse. Vette visates ümiseti: Mingu sul kõht kinni, surgu loomad, surgu sa ise valudes“ (E. 79766). Nagu näha, ei käi sajatus enam Tõnni, vaid kellegi muu haigusetekitaja kohta.

Mitte ainult mingisuguse häda ja äparduse puhul ei visatud Tõnni poole tuld, vaid ka niisugusest talust mööda minnes, kus teati Tõnn asuvat, visati üle õla tuld talu poole, kuid seejuures ei tohtinud viskaja ise tagasi vaadata (E. 81177). Muidugi ei mõeldud viskamisega talu, vaid talus asuvat Tõnni. Üldse oli tagasi-vaatamine mingisuguse häda kõrvaldamise puhul kõvasti keeldud.

„Mõnes talus olnud eriline kivi, mille alla raha viidud. Haiguse puhul pidi see kivi tervendavalt mõjuma. Näiteks hambavalu puhul viidud üle pahema õla kivile tuld, mille järele hambavalu kadunud“ (E. 81173).

Ei arvatud, et Tõnn ainult haigusi tekitab, vaid et ta mõnikord neid ka arstib.

„Haigusi ravis Tõnn järgmiselt: Tõnni vakast võeti üks väike kondike või muu asi, keerutati seda vasaku käega kolm korda ümber pea ja puudutati sellega siis haiget kohta ning visati siis üle vasaku õla tagasi Tõnni poole, kusjuures aga ise ei tohtinud vaadata enam tagasi“ (E. 79740). Selle arstimise puhul ei lange arstimisau Tõnnile enesele, kuigi teda arstijaks nimetatakse, vaid arstimine sünnib palju enam kellegi isiku poolt Tõnni vaka kaastegevusel. Teise teate järgi võeti arstimiseks vakast esimene pihku puutuv ese ja tehti sellega niisama kui ülemal kirjeldatud (E. 79760).

Lapsi tohterdati haiguse puhul Tõnni abil. Tõnni juurest võeti sinna pandud toit ära ja anti lapsele süüa. Loodeti, et see toit lapse terveks teeb.

Või tark lasknud püssiga üle vasaku õla talu poole, mille Tõnn arvati last vaevavat. Koju minnes ei tohtinud ambuja lapsi vaadata (E. 81551).

„Liisu Kirkmann viinud silmahaiguse puhul targa käsul lähemasse Tõnni vakka silmarätiku. Liisa Põld pidanud poja raske haiguse korral Tõnnile riidest õmmeldud nuku viima. Mõlemal juhul paranenud haigus pea“ (E. 79754).

„Seda maja, kus teda¹⁾ peeti, ei tabanud mingisugune õnne-

tus. Kui pererahvas läks teise kohta elama, jäi Tõnn ja Tõnni vakk ikka vanasse kohta. Kui jäänud talus mõni loom haigeks, visatud sinna poole, kus vakk, jälle tuletukk ehk põlev tael linase riide sees, ja loom saanud terveks. Kõik loomad, mis sealt talust ostetud, surnud. Need taluelanikud, kes enne selles talus elanud ja ka Tõnni vaka ehitanud, elanud väga hästi ja jõukalt. Kuid uusi inimesi, kes alul midagi Tõnni vakast ei teadnud, kuid pärast teiste käest teada said, tabasid mitmesugused õnnetused, nagu eespool jutustatud“ (E. 81205).

VIII. Tõnni suhtumine mitteastajatesse.

Tõnn tuletab Vene keisri isikut meelde, on nagu sakrosanktus; „seda peeti pühaks“ (E. 81143). „Kes Tõnni naeris ehk pilkas (E. 81180) ehk seal kohal vandus, kus Tõnni vakk oli, siis oli varsti selle läbi sel inimesel paha oodata, näiteks mõni haigus või häda“ (E. 81146). Teine teataja kirjutab: „Õnnetused, mis talus juhtusid, tulid sellest, et Tõnnile midagi viimata oli jäänud“ (E. 81155). Tõnn ei andestanud, kui talle unustati ohverdada: „Siis sai Tõnn vihaseks (E. 79791), ja kohe surnud talus mõni loom või juhtunud midagi muud halba“ (E. 81137). „Kui vahel viimata jäänud, olnud ikka õnnetused, ja siis, kui mõni Tõnni vakka liigutanud ja seganud“ (E. 81215). „Tõnni kohta ei tohtud ühtegi halba sõna ütelda, talle andisid andmata jätta ega Tõnni vakaga halvasti ümber käia, sest siis pidi tabama seda inimest mõni haigus või õnnetus“ (E. 81158, 81136). „Kui vakale enam annetusi ei antud või vakaga mõni õnnetus juhtus, siis tabanud ikka mõni õnnetus inimesi ja loomi“ (E. 79727, 81151).

Nagu Tõnni enese kohta kõvasti keeldi midagi halba ütelda, nii maksab see keeld ka vaka kohta; kui vaka kohta halba öeldi, sai ütleja enesele mõne haiguse (E. 81136). Või „Tõnnile ei tohtud kunagi halba teha, vihastades ta tasus peremehele kätte, saates haigusi ja ikalduse viljale. Tõnni läheduses ei tohtud valjult rääkida, siis tegi ta jälle halba“ (E. 81149). „Ses majas, kus oli Tõnni vakk, ei tohtinud kiruda“ (E. 81184).

„Tõnni ähvardamise ja Tõnni vaka lõhkumise korral ähvardas talu hädaoht, eriti ähvardajat. Nii jäi Tõnni teotaja kas pime-daks või lombakaks“ (E. 81155).

¹⁾ Tõnni vakka.

„Olen kuulnud juhuse, kuidas keegi joobnu olla Tõnni laimanud. Tõnni peremees soovinud laimajale õnnetust ja see täitunudki. Kui laimaja andeks palunud, saanud ta Tõnni mõjust lahti“ (E. 81209).

Juba „Tõnni tegija pidi tegemise juures vande andma Tõnni vakka (!) mitte vihastada; ei tohtinud Tõnni vaka omanik välja lobiseda, et tal Tõnni vakk on, samuti selle asukohta“ (E. 81201). Hämaraks jääb, kuidas Tõnni vakka võidi vihastada; vist mõeldakse Tõnni vakaga Tõnni ennast, nagu see selgub muudest üleskirjutistest: „Tõnni ei tohtinud ka vihastada; kardeti hirmsat kättemaksu“ (E. 81176). Või jälle: „Tõnni eest tuli aga ka hoolitseda — ei tohtinud keegi teda vihastada; siis võis kõige halvemini minna“ (E. 81121). Tõnni vakaga mõeldakse muidugi järgmiseski teates Tõnni ennast: „Kui Tõnni vakk kallale kipub, peab hõbekuuliga üle pahema õla laskma tahapoole“ (E. 80835). Tõnni vakk ei võinud ju kallale kippuda, küll aga kardeti seda Tõnni enese poolt.

Tõnn vihastus hõlpsasti. Vihasena tegi ta vihastajale mitmet moodi paha. „Kui kedagi kõplaga arstiti ja kõplatulest piipu sütitati, sai Tõnn vihaseks“ (E. 81550). „Vihastumise kõige kindlaksmaks tunnismärgiks peeti sinist suitsu Tõnni ümber“ (E. 79740).

Vihastatud, pahandatud Tõnni tuli ohvritega lepitada. „Ohverdati kas unustatud ohvreid või muud ohvrit; ohvritele lisaks pandi vaka äärde veel kaks küünalt põlema“ (E. 81197).

Mõnikord lepitatud Tõnni torupillimängugagi (E. 79761).

Pahandatud, vihastunud Tõnni lepitati ka järgmist viisi: „Toodi Tõnni vakk vana kuu neljapäeval välja ukse ette, pöördui seljaga Tõnni vaka poole, keerutati tulelondiga kolm korda mööda päeva ümber pea ja visati siis tagasi vaatamata üle vasema õla Tõnni vaka poole; peale selle pidi Tõnn lepituma“ (E. 81160, 81125).

„Tagasivaatamisest kardeti tagasivaatajale õnnetust tulevat. Tuleviskamisel öeldi: Oh sa tuline kurat, mis sinul minuga asja; mis sa mind piinad! Kurat võtku sind!“ (E. 79786, 81163).

Uue-Vändras tarvitati veel teist lepitusviisi: „neljapäeva õhtul pidi enne nõiasõnadega nõiutud soola üle tule Tõnni vaka poole viskama“ (81160). Missuguseid nõiasõnu sel puhul lausuti, selle kohta puuduvad teated.

Kui omast jõust ei suudetud Tõnni lepitada, mindi neil korral kaalunaise (E. 79786) ehk kaardimoori juurde ja see pani kaarte välja ning luges neilt, mida Tõnni lepituseks tuleb anda (E. 81216). Teine teade nimetab kaalunaise asemel tarka: „harilikult õpetanud tark, et andeid tuleb viia ühe või teise hoone juurde või alla“ (E. 81195). Tihti „mindud Pahja Mari juurde, kelle elukoht olnud praeguse Pahja maa peal. Tema võinud oma Tõnniga kõiki aidata“ (E. 81212). Muudegi isikute Tõnnilt käidud oma Tõnni mitteootamise puhul abi saamas. Ühtlasi viidud sellele säärasel puhul mitmesuguseid annetusi (E. 81182).

Tõnni võimu kohta kõnelevad vändralased mõnesuguseid lugusid. Ühes talus sündinud nii: „Lehm oli hakanud lüpsma ja perenaine tahtis Tõnnile selle piimast esimest viia, aga minija, kes alles majja tulnud ja Tõnni austuse vastane, võttis ruttu kulbiga piima ja viskas seda enne koerale, öeldes: „Krants, säh esimene!“ Tõnni teotamise pärast tõusis äge tüli minija ja ämma vahel, ja minija, kes oli ämmast üle, põletas Tõnni vaka ühes selles leiduva koliga, lisades sinna juurde enne veel pihegapuust pulgaotsad ristiga, ja viskas tuha jõkke, hävitades ühtlasi Tõnni kummardamise selles talus“ (E. 79722).

„Mangusel olevat keegi värskest meest enne Tõnnile viimist suutäie võtnud ja hiljemini kadunud sealt mesilased. Ühes talus unustanud perenaine lambaniitmise järel Tõnnile villad viimata ja mõni päev hiljemini surnud lammas“ (E. 79744). Mesilaste kadumist ja lambasurma peeti muidugi nuhtluseks selle eest, et Tõnnile ta osa ei antud.

„Väike poiss leidnud ühel päeval kuurinurgast Tõnni vaka ja pillunud selle sisu välja; peale seda jäänud poiss pimedaks. Teised sama küla elanikud õpetanud: tuleb võtta tuletukk ja visata see sinnapoole, kus vakk asub. Peale viskamist saanudki poiss terveks“ (E. 81205 jj.).

„Ühes peres oli Tõnni vakka saunalaval hoitud. Ühel ööl oli suur mürin ja kolin saunas olnud ja hommikul vaadates (nähtud, et) oli Tõnni vakk ümber kukkunud. Nüüd olid inimesed hirmul: ei tea, mis Tõnnil puudus on, et ta laval ei seisa. Aga keegi oli selle vaka ümber lükanud ja see lükkaja oli peale seda raskesti

haigeks jäänud ja ei ole enam terveks saanud, kui ta oli üles tunistanud, et ta on selle vaka ümber lükanud“ (E. 81127).

„Kuradit ei tohtinud seal talus keegi hüüda; siis olnud Tõnn kohe kallal. Ükskord sulane hüüdnud täie suuga kurja; kohe löödud ta jalust maha ja jalad hakanud kokku kiskuma. Seal läheduses elanud üks vana Jaan, kes olnud selle häda vastu arstiks. See pidanud Tõnni püssiga laskma; laskmine sündinud natuke enne poolt ööd vastu neljapäeva. Püssi ots pandud üle õla ja lastud laeng välja; kohe hakanud sulase jalad sirgeks minema ja tervis tulnud tagasi“ (E. 81138).

„Kord sõitnud sillast, kus Tõnni vakk asus, mehed linakoormatega mööda. Koormad läinud paha tee tõttu ümber. Meestel muidugi paha meel selle üle ja vandunud. Koju tagasi tulles jäänud ühel mehel jalg haigeks. Kohe arvatud, et Tõnn on vihane, ja viidud andisid. Varsti paranenudki jalg“ (E. 81214).

„Sulane kuulnud, kui perenaine öelnud peremehele, et ei tea, mis „tal“ seal aidas peaks viga olema — mine vaata, kirju härg on praegu laudas pikka maas. Peremees läinudki, olnud hea natuke aega kadunud. Tagasi tulles naine küsinud, mis „tal“ viga siis oli. Mees vastanud, et talb olnud aida riuli vahelt ära tulnud ja vakk lebanud põrandal maas; ta seadinud selle korda ja kohe tõusnud ka härg üles. Noor peremees pole aga Tõnni sallinud ja hävitanud ta põletamise teel“ (E. 81138).

Ühest teatest kuuleme, et kes Tõnni ei uskunud, sellele ei suutnud ta midagi teha (E. 81209). Teine teade räägib hoopis vastupidist. „Kord ühes pulmas olnud noormees, kes pole uskunud Tõnnisse. See ¹⁾ toonud Tõnni vaka varjupaigast välja, võtnud vakast kotikese, mis sisaldanud pulma ajal pandud toite, nagu vorsti, saia jne., ja söönud selle koti tühjaks. Vanemad inimesed ennustanud noormehele halba ja ütelnud, et ega Tõnn niisugust tempu juba karistamata ei jäta. Varsti läinud noormees pulmalippu katusele viima, ent kukkunud redelilt maha ning murdnud jalaluu, kukkumise õige põhjus seisnud küll peamiselt purjus olekus“ (E. 81159).

Uue-Vändra Särghaua viinud poiss kord Tõnni vaka jõkke. Üks poistest, nimega Aadu, läinud pärast rehealla kirikulistele

¹⁾ Mõeldud muidugi noormeest.

hobust vankri ette panema, kuid leitud varsti sealt surnuna, Tõnn oli kätte maksnud“ (E. 81173).

Vändralased tunnevad ometi ka paari juhtumit, kus Tõnn jõuetu olnud enese vastu eksijaid karistama.

„Keegi vanamees läinud viinavoori ja võtnud küünla ¹⁾ kaasa, sest teel oldi ööd kui päevad. Ööd kuskil mööda saates söötnud ta hobust küünlavalgusel. Kui vanamees viinavoorist tagasi tulnud, olnud tal lühike jupp küünlast veel järgi. Kodus võtnud ta küünla taskust ja asetanud pööra-auku, öeldes: Ma panen oma Tõnni siia! Läinud mõni aeg mööda, peremees kannatanud kõhuvalu all; ta läinud külatarkadelt nõu küsima; need ütelnud, et viga peitub Tõnnis. Mees läinud koju, võtnud Tõnni ja visanud ta küdevasse ahju, ise lausudes: „Ah sa reo, panin su sinna, et kaitseksid ning hoiaksid mind, kuid sina reo tuled mind kiusama; kasi ahju, seal on su koht!“ Sest ajast paranes peremehe tervis ja tal polnud enam tarvis kannatada kõhurikete all“ (E. 79700).

„Kord perenaine viinud Tõnnile süüa ja keelnud kõiki mitte sinna minna. Tüdruk pole aga niisuguseid asju uskunud ja läinud vaatama. Leidnud pudrutaldriku. Söönud pudru ära ja lõõnud Tõnni. Tõnn pole liigutanud. Nüüd teadnud tüdruk kindlasti, et Tõnnil mingisugust võimu ei ole“ (E. 81217). Jutustaja on siin jätnud nimetamata, et lööja otsusele jõudis Tõnni võimu puudusest selle asjaolu põhjal, et ta Tõnni poolt mingisugust karistust ei saanud.

IX. Tõnni vaka olemasolu ja kaotamine.

Arvamused Tõnni vaka olemasolu ja kaotamise kohta erinevad niisama kui muud teated Tõnni kultuse kohta. Iga teadeteandja avaldab muidugi seda, mida ta on ümbruskonnas kultuse kohta kuulnud, ja see asjaolu teebki teated üksteisest erinevaiks. Kindlaks jääb, et ühes kohas hävis Tõnni kultus varemini, teises hiljemini.

Massiliselt leidunud Tõnni vakku Vändras umbes 100 aastat tagasi (E. 81171). Kultus olnud täiel õitsel, vakk peaaegu kõigis vanemates taludes (E. 79747), eriti Rõusas, Säästlas, Pahjas ja teisel selles ümbruses igas peres (E. 82112); ajamäärus puudub ometi nende külade kohta. Igas talus Tõnni ei peetud, kus aga

¹⁾ Tähendab muidugi Tõnni.

peeti, seal igas talus isekohas (E. 81154). Uue-Vändra Mälara külas kadunud vakk umbes 80 aasta eest (E. 81192). „Avaliku Tõnni“ hävitanud õpetaja Sokolovski 1860. aastal (E. 81210), salajasi ei saanud ta midagi kätte. 50 aasta eest leidunud Tõnni ja ta vakka igas külas (E. 81164), teise teate järgi mitmel pool (E. 79757), siis aga 20 aasta eest (E. 81192) või paarikümne aasta eest (E. 81171), viimaseid 7 aasta eest (E. 81164).

„Viieteistkümne aasta eest on rehepeksu garnituuriga taludes käiv masinist näinud, kuidas Valma külas üks perenaine peotäie uudsekaeru toapealses seisvasse puukaussi viinud. Mida nimetatud kausis veel leidis, pole masinist kahjuks järele vaadanud. Mõnest talust arvatakse seal Tõnni praegugi peetavat“ (E. 79748).

Osa andmeid ei määra hävimisaega lähemalt, vaid nimetab ainult, kus vakku kõige viimaks veel peetud. Viimased vakad olnud Uue-Vändras Käära külas Oja talus (E. 81552; 81202; 82793). Sepa talus (E. 81552), Põndaku talus (E. 81202), Vana-Vändras Vaki talus (E. 81552; 81202; 82793).

M. Riimann teatab: „Minu kodukoha ümbruses oli kuulsam Tõnn olnud Magnussoni või Manguse talu Tõnn. Tõnn oli olnud seal praeguse peremehe isa pulmade ajal. Sel ajal enam Tõnni vakka ei olnud, toidud pandud pööningule nurka põrandale“ (E. 81183).

Haiguste ja õnnetuste puhul tüdis mõnigi omanik Tõnnist ja püüdis tast lahti saada. Omanik oli Tõnnilt õnne ja õnnistust oodanud, kuid nüüd olid teda pettused tabanud. Mitme abinõu kõrval Tõnnist vabanemiseks leidis Tõnni vaka ambuminegi. Kolmel neljapäeval tuli Tõnni vaka poole ambuda hõbekuuliga (E. 81206). „Neljapäeva õhtul kell 12 ristteel üksiku koha peal sai lastud püssiga sinnapoole, kus ta asus. Püss pidi laetud olema hõbekuuliga või kolmetahulise nõelaga; lasta tuli üle õla selja taha ja sinna ei tohtinud mitte vaadata. Laskja pidi tingimata üksi olema, vastasel korral laskmine ei aidanud. Peale laksmist koju minnes ei tohtinud samuti selja taha vaadata, enne kui tuppa oli jõutud“ (E. 82798).

Umbes niisama tehti Tõnni saadetud haiguste kõrvaldamiseks (E. 81187; 79745), ilma et oleks tahetud Tõnni täiesti hävitada. Jääb küsitavaks, kuivõrt niisugune siin kirjeldatud ambumisviis

Tõnni kaotamiseks on algupärane. Igatahes on mõlemad ambumisviisid rahva mälestuses segi aetud, mõlemad kattuvad teineteisega.

Üks Tõnni kaotamise teisend teeb tingimuseks „üksi käia Tõnni ambumas ja püssi täitematerjaliks võtta hobuse 9 vana kangnaela ja kõbjast. Vahel saadud ka nii Tõnnist lahti, et sülitatud kolm neljapäeva-õhtut Tõnni asukohta. Ka põletatud sel puhul Tõnni vakk või jäetud niisama unustusse“ (E. 79729).

Tõnnist lahti saamiseks maeti Tõnn mõnikord maha jõe sildade alla. „Kui aga keegi juhtus sealt jooma, või selle veega pesema, kus ta maetud oli, siis oli sellel inimesel kohe Tõnn kallal“ (E. 79730). „Uusna Tõnni olid lõbusas tujus külapoisid Pärnujõe silla alla matnud. Peale selle oli aga sillal palju õnnetusi juhtunud. Keegi Grünberg olevat üle silla minnes kirunud ja suu olevat viltu läinud. Küla-arstid olid aga selle jälle otse seadind“ (E. 79746). Mõõdamannes olgu tähendatud, et Vändra elanikkude jutu järgi jäänud J. V. Jannsenigi suu Tõnni kirumisest viltu. — Mitte ainult sildade alla, vaid mujalegi maetud Tõnn. „Nii maetud „Aru Kadri“ põllule suure kivi alla, ent Tõnni vaim kimbutanud inimesi ja loomi ikkagi edasi“ (E. 79755) „Orikülas olnud üks Tõnn vana kase juurte alla maetud. Nimetatud puu juurest leitud sageli põlevaid taelatükke. Liisa Põld näinud kord üht meest õhtul pimedas, seljaga kase poole püssist üle vasaku öla Tõnni laskma. Ent sellele vaatamata elanud Tõnni vaim edasi“ (79756).

„Ühes külas oli Tõnn kõvera kase alla maetud; selle kase alt oli sageli inimese konte ja hõõguvaid (?) süsi leitud“ (E. 81127).

„Tihti tasus Tõnn aga neile inimestele, kes Tõnni vakka hävitasid, kurjasti tagasi: ta saatis mitmesuguseid haigusi ja õnnetusi nii inimestele kui ka loomadele. Kui aga õnnetus või haigestumine juhtus, siis oli see ikka Tõnni süü; teda püüti aga jälle lepitada uute ohverdamistega, mis pea alati õnnestus“ (E. 81135).

„Kui nooremad inimesed tahtnud Tõnni hävitada, siis öeldud, et kui sa jõuad 7 aastat neid õnnetusi kannatada, mis Tõnn saadab, siis võid hävitada“ (E. 82792). Igatahes leidus isikuid, kellel julgust oli rahva arvates Tõnni hävitamisest tekkivale suurele hädaohule kartmatult vastu minna.

Tõnni vakka hävitasid mõnesugused isikud, nagu mõisnikud, opmanid, õpetajad, nõiad, vakaomanikud ise (E. 81192; 81164;

81191; 81127; 81218). „Tõnni vaka ehitaja ei võinud Tõnni vakka hävitada, siis ähvardas teda raske õnnetus“ (E. 81207).

Igatahes esineb Tõnni vakk mingisuguse tabuuna. „Tarvituselt kõrvaldatud Tõnni vakagi puudutamine toonud suuri õnnetusi ja raskeid haigusi“ (E. 79756).

Alamal järgnevad mõned lood Tõnni ja Tõnni vaka hävitamise kohta.

„Seal ¹⁾ läheduses olnud kaunis suure kuulsusega nõid. See teatanud kord, et olla Tõnniga kokku leppinud ja viivat Tõnni vakad ühes Tõnniga kuhugi kõrvalisse kohta, kuhu talle enam polevat vaja andisid viia. Muidugi teinud ta seda viisaka tasu eest. Selle järele kadunud ümbruskonnast enamik Tõnni vakke. Ainult vähesel määral viidud mõnel pool veel Tõnnile andisid. Need vakad olla siis viidud Mäbara metsa n. n. Altnara mäele“ (E. 81192 jj.).

Teataja jätab küsimuse lahtiseks, kuidas nõid Tõnni vakad kõrvalisse kohta ära viinud, kas ladus ta need vankrile või võttis selga. Meie aeg ei usu seda enam, et nõid oleks Tõnni vakkasid võinud ära manada.

Mõni aeg tagasi olevat kuski talus Tõnni vakk olnud, mille kirikuõpetaja jõkke lasknud uputada. Tõnn pole aga uppunud, ning saatnud tallu kõiksuguseid pahesid. Siis pole muu aidanud, kui kutsutud keegi tark, kes siis jaanilaupäeva öösi käinud seitse ringi ümber kivi ning lasknud hõbekuuliga üle vasaku õla. Käinud pauk — ning sest ajast on Tõnn sealt talust kadunud ja pole enam midagi kurja juhtunud (E. 81200). Kas uputaja õpetaja Sokolovski või Körber või muu olnud, ei nimetata. Imelikul viisil ei kõnele 1932. a. teated Körberi poolt Tõnni vakkade hävitamist; varemini leidis sellest hävitamisest rahvasuus teateid. Teise teate järgi jäänud Tõnni vaka uputaja lapsed vigaseks. Pärast arvanud keegi, et kui vakk oleks tulles visatud, „siis oleks kurat ära põlenud ja siis poleks ta saanud kurja teha“ (E. 82727).

„Ükskord oli keegi peremees Tõnni ühes vakaga ujuva jääpangaga pärivett alla saatnud. Hiljem ei täidatud enam Tõnni nõudmisi ja hirmutati teda tule ja veega“ (E. 81127).

¹⁾ Mäbara.

„Teinekord taheti jões uputada, mis aga kuidagi ei õnnestunud, sest see tuli ikka suure ulumisega kaldale“ (E. 79782, 81134).

„Peremees läinud kirikusse. Olnud jäämineku-aeg. Loomad lastud jõeale jooma — ja kaks härgmullikat uppunud. Kui peremees koju tulnud ja asjast kuulnud, võtnud ta Tõnni ühes vakaga ja visanud jökke. Ta pahandanud selle üle, et Tõnn olnud laisk ega pole viitsinud loomi kaitsta“ (E. 81218).

Võiaris uputanud noor peremees kevadel jäämineku-ajal Tõnni vaka ära; oli ainult veel sinist suitsu tõusnud; peale seda tulnud viljaikaldused ja loomataudid; kõik arvatud noore peremehe ulakuse süüks (E. 81191, vrd. E. 79742).

Teisest noorest peremehest kõneldakse, see tahtnud Tõnni jökke uputada, „Tõnni vakk tulnud aga ikka kaldasse. Viimaks viinud peremees Tõnni põllule ja süüdanud põlema. Küll ähkinud ja kiununud Tõnn, ent enam polnud pääsemist ja põlenud ära“ (E. 81164). Teade jätab lõplikult selgitamata, keda ära hävitati: Tõnn või ta vakk. Pea nimetatakse üht, pea teist.

Nimetasin juba, et peale uputamise mõnikord Tõnni vakka tules põletada püüti, „mis aga samuti ebaõnnestus; vakk hüppas suure plahvatusena tulest välja ja kadus nii, et teda ükski inimene enam ei näinud“ (E. 79782, 81134).

Teiste teadete järgi põles Tõnni vakk ometi tules (E. 81164).

„Tuhas, kus Tõnn põletatud, sinna pole enam kasvanud rohu-kübetki ja püsivad veel tänapäevani seal sellisena“ (E. 81139).

Vändra mõni vanem elanik usub, et kui ka enamik väidab Tõnni vakad juba aastate eest hävitatud olevat (E. 81169), on mõni üksik Tõnni vakk ometi veel olemas (E. 79747, 81210). Jutustajad arvavad, et Uue-Vändras paaris kohas Tõnni vakad alal hoidunud, nimelt Kaataru Peretoal ja Tagasaares (E. 81153). Teine teataja ütleb: „kuulduse järgi pidavat siiski olema¹⁾“ (E. 81174) Suurijõe soo elanikul“ (E. 81213).

Vändra naabruses Tori Riisa külast ühe talu kohta öeldakse, et seal praegu veel „Tõnni kummardatakse“ ja et ta seal on alal hoidunud. „Väliselt seda talu vaadeldes näeme lagunenud hoo-

¹⁾ Ei nimeta ometi talu.

neid, mis seisavad tarvitamata, aga mida ei julgeta maha lõhkuda; iga külastaja, kes lahkub sellest talust, saab tingimata peotäie tuhka järel selleks, et külastamisega pererahvale mitte paha sünnitada“ (E. 79724).

Torist saadud teisegi teate järgi leidub seal veel tänapäeval Tõnni vakku. „Nii olevat Riisa külas X talus veel praegugi midagi sellesarnast. Talurahvas hoidvat seda väga salajas, kuid rahvas teab tema olemasolust siiski rääkida. Ses talus valitsevat väga kummalised kombed, mis muidugi ühenduses Tõnni vakaga. Võõraste vastu oldavat seal väga ebaviisakas, isegi tooli ei paku-tavat kunagi. Ja kui külaline lahkub, visatavat talle peotäis tuhka järele. Oma loomi hoidvat nad väga võõra silma eest. Kui võõ-ras nende peale vaadates midagi nende kohta ütleb, laskuvat kohe hirmus needus loomadele. Nii juhtunudki kord. Needuse all olev loom eraldatud kohe teistest ja teda hoitud söömata, kuni ta sur-nud. Hiljemini kantud ta luid-konte mööda ümbruskonna metsi ringi, lootes sellega needust hävitada“ (E. 81123, 79722).

Usuteadusline Ajakiri

ilmub Akadeemilise Usuteadlaste Seltsi väljaandena
4 korda aastas. Hind 3 kr.; üksiknumber 75 senti.

Vastutavaks peatoimetajaks on prof. H. B. RAHAMÄGI.

Ajakirja toimkonda kuuluvad: H. B. RAHAMÄGI (esimees);
J. KÖPP; O. SILD; S. AASLAVA; J. SELLIOV;
E. S. TEPPAN; K. VALDMANN (asjaajaja).

Toimkonna aadress: Tartu, Peeter Põllu tän. 2.

Tarbekorral ilmuvad lisavihud.

SENI ON ILMUNUD JÄRGMISED LISAVIHUD:

- Nr. 1. **O. SILD. Kas on Tallinna Toomkirik kunagi olnud piiskopi kirikuks?** Hind 1 kr.
- Nr. 2. **Usuteaduslisi oskussõnu.** Trükk on läbimüüdud. Uus väljaanne ilmumas.
- Nr. 3. **Tartu Usuteaduskond Rootsi ajal.** Ilmus Tartu Ülikooli 300-a. juubeli puhul, 1932. a. Hind 2 kr.
- Nr. 4. **M. J. EISEN. Vändra Tönn 1932. a. teadete valgustusel.** Hind 1 kroon.